आजादी का
अमृत महोत्सव

Vidarbha Youth Welfare Society, Amravati's

INDIRABAI MEGHE MAHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

Irwin Square, Morshi Road, Amravati

One Day Interdisciplinary National Conference

This is to certify that

Mr./Mrs./Prof./Dr. Nilima P. Mahore

of ________________

has Participated in One Day Interdisciplinary National Conference on " Women's Contribution to Modern Indian Society " held on 7th of November, 2022.

He/She Chaired a session on ________________

Presented Paper entitled Impact of MGNREGA on Rural Women Empowerment

Choudhary
Dr. Punam Y. Choudhary
Convener

Dr. Leena S. Kandalkar
Principal

Impact Factor-8575 (SJIF)

ISSUE No - (CCCLXXIII) 373-B

ISSN-2278-9308

November-2022

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Vidharbha Youth Welfare Society, Amravati's

INDIRABAI MEGHE MAHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH, DEVELOPMENT AND TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

ORGANIZE

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

WOMEN'S CONTRIBUTION TO MODERN INDIAN SOCIETY

Date : 7th of November, 2022

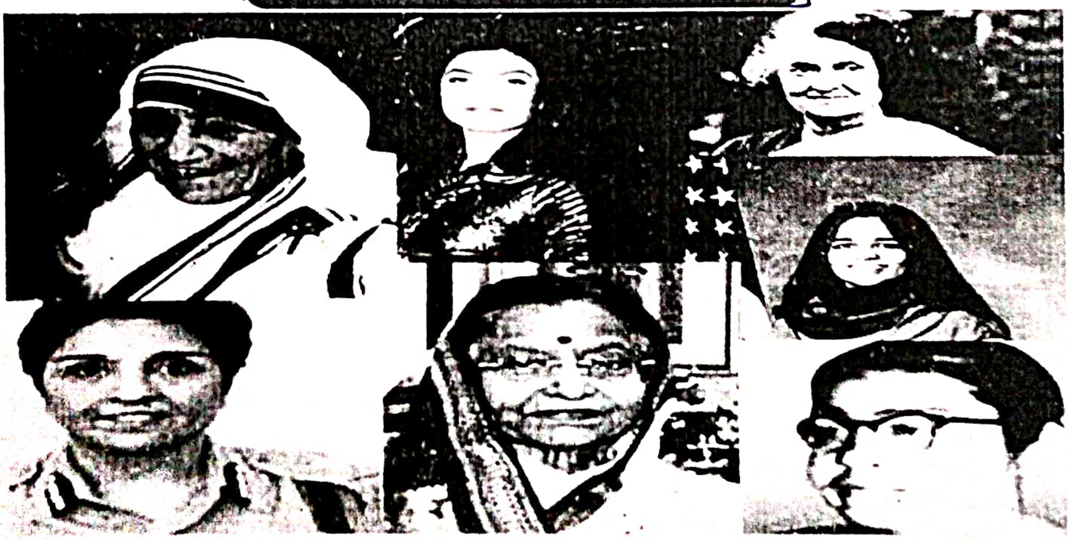

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Leena Kandlkar
Principal
Indirabai Meghe
Mahila Mahavidyalaya.
Amravati. Maharashtra

Editor
Prof. Dr. Punam Choudhary
Convner
Indirabai Meghe
Mahila Mahavidyalaya.
Amravati. Maharashtra

For Details Visit To :

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 373 B (CCCLXXIII)
ISSN : 2278-93
November 2022

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Prime Minister Smt. Indira Gandhi's Contributions to the Nation **Dr. Prathima. M. Bidarimath**	1
2	The Dark Holds No Terrors by Shashi Dehspande:A Woman for Women **Dr.Shaili Gupta**	4
3	Panchayat Raj and Women Empowerment: A Literature Review **Mahek .T.Pathan**	7
4	Anthropometric Measurements of Working and Non-working women **Dr. Shital M Rathod**	11
5	Indian Constitution & Women **Dr. Jyotsna Pusate**	15
6	Present Status of Women in India **Pramodini Arjun Nanir**	18
7	Impact of MGNREGA on Rural Women empowerment **Dr. Nilima P. Mahore , Dr. Leena Kandalkar**	21
8	Women As A Home-Maker In Modern Times **Dr. Pooja A. Deshmukh**	24
9	Review Of The Factors Causing An Epidemic Of Crimes Against Women In India Crime Against Women And Women's Safety **Rujuta Milind Joshi**	27
10	Role of women's writer in Indian English Literature **Asst.Prof. Amit C Ronghe**	31
11	Women Empowerment and analysis of Government schemes for Women Entrepreneurship. **Siddhi Shamsundar Salgaonkar**	34
12	Women Development And Panchayati Raj System **Ms.Sandhya Fating**	37
13	Women in Economic and Political Development:An Indian Experience. **Swati R. Ingle , Awadhut V. Borkar**	41
14	Women Novelist's Contribution to Indian English Literature with Reference of Arundhati Roy and Nayantara Shagal **Dr. Waman G. Jawanjal,**	44
15	Contribution of Tribal's in Freedom Fight **Prof. Pawan D. Barhate**	47
16	Women's Contribution in Sports **Prof Dr. Sangita Mangesh Khadse**	49
17	Women Empowerment: Concept and Significance **Dr Minal Anand Mapuskar , Ms Janhavi Rajesh Kolte**	51
18	A study of Mental Health of positive patients during COVID-19 pandemic in Western Vidarbha region. **Ms. Manjusha J. Barbudhe ,Dr. Parmeshwar Puri**	54
19	TribalWomen Writer's Contribution in Indian Literature **Bhagyashree More, Dr.Prakash .S.Tale**	61
20	Contribution of women in the advancement of Indian art, literature and media. **Dr.shweta Bajpai**	64

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 373 B (CCCLXXIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2022

Impact of MGNREGA on Rural Women empowerment

Dr. Nilima P. Mahore
H.O.D (Home-Economics Dept.) Yuvashakti Arts and Science College, Amravati
Dr. Leena Kandalkar
Principal,Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya, Amravati

Abstract

Economic growth is adversely affected by unemployment and poverty. In rural areas government under took MGNAREGA for eradicating unemployment and poverty. the program provides 100 days manual work to rural women with equal wages rate for men and women.

Women in developing countries are lagging behind men in different spheres of life, resulting power of decision making lies with men than with women.

The present study is an attempt to measure impact of MGNREGA on women empowerment, with an objectives to study level of participation in decision making and to focus on. level of mental ,cultural, social and Economical empowerment.

The study was based on primary data collected by personal interview method. a sample of 50 Rural women. based on Job card was selected from 5 villages.

Data pertains to 2019 – 20 simple tabular analysis was used for first objective. mental, cultural, social and Economical empowerment was studied with the help of indices to know the level of empowerment. the study arrived to the conclusions that – participation level in decision making increased by 32% mental, cultural, social and Economic empowerment level increased. the overall empowerment level was 0.60 out of the total sampled 50 women 22% Crossed over all level of 0.80 . Decision making participation and empowermentincreased.

Introduction

The National Rural Employment Guarantee Act is a historical legislation passed by Indian parliament during 2005.

Introduced to address unemployment and poverty in rural areas. the object of it was to create work for rural labors and tackle problem of unemployment it worked as employment generation for rural women. to improve standard of living.

Economic growth is adversely affected by unemployment and poverty. to eradicate unemployment and poverty in rural areas government under took MGNREGA. in order to reduce extent of un employment in rural areas.

This program provides 100 days of manual work. MGNREGA mainly potential for empowering women by providing work opportunities. there are many provisions in MGNRGA is mainly potential for empowering women by providing work opportunities. there are many provisions in MGNREGA that attract women workers, as the act insist that at least one third of the worker should be women.

Equal wage rates are paid to men and women, there is special provision for child case and other facilities.

MGNAREGA has spend. up new opportunity for women worker. women empowerment means improvement in totality of all human capabilities like decision making, ability to make changes ability to learn skills and increasing one's positive self image, change power relation between them.

Women in general, in developing countries are lagging behind men in different spheres of life, such as labor employment, health and nutrition education and skills, asset ownership political and social participation, with the result that power of decision making in the multiple spheres of life lies more with men than with women. gender equality and women empowerment are recognized globally as a key element to achieve progress in all areas. Gender equality and women empowerment is not only as human rights. but also they are pathway to achieve millennium development this goal achieving is essential for sustainable development.

A critical aspect of promoting gender equality is the empowerment of women with a focus on identifying and redressing powerimbalances and giving women more autonomy to manage their own lives.

The present study attempts to measure impact of MGNREGA on women empowerment.

ISSN : 2278-9308
November, 2022

Objectives :-
1) To study level of Participation in decision making
2) To study the level of mental cultural, social and Economical empowerment.

Hypothesis :-
1) Ho : MGNREGA increased women participation in decision making.
2) Ho : MGNAREGA empowered rural women.

Review of Literature :-

PratnatheshAmbasta P. (2008)

MGNREGA ranks among most powerful initiatives ever undertaken for transformation of rural livelihoods.

Pankaj Ashok and Rukmini Tankhargues (2009)

Effectively implanted MGNAREGA would ensure out comes like employment Guarantee sustainable growth, reduction in poverty work for women and minimum wage.

Sudha Narayana upasak Das (2014)

Women empowerment essentially refers to empowering women to change power relations between men and women MGNAREGA provided women minimum income and food security.

Bhattacharyya Susmita (2017)

There is statutory minimum wage and hence wage earned in MGNAREGA is much more than works under private employer.

Methodology :-

The present study, based on primary data collected from 50 house hold (women). A sample of 50 was selected from 5 villages in Bhatkulitahsil of Amravati District. Data was collected through questionnaire. Data pertains to the year 2019 – 20. Selection of respondent women based on job cards issued.

Data on Decision making of women on spending and saving, mental cultural social and Economical empowerment was recorded by personal interview.

Simple tabular analysis was used for first objective. mental, cultural, social and economical empowerment indices were worked out to study the level of empowerment.

$$\text{Index} = \frac{\text{Obtained Score}}{\text{Obtainable score}}$$

Results and Discussion :-

Table1 Decision making of women on spending and saving After MGNAREGA

Sr.No.	Item	Before			After		
		Self	Hus	Both	Self	Hus	Both
1	Food	26	20	04	42	02	06
2	Clothing	09	34	07	22	08	20
3	Children Education	12	28	10	26	10	14
4	Health	15	25	10	39	04	07
5	House hold affects	05	36	09	25	07	18
6	Transport	09	34	07	27	04	19
7	Religions Activities	14	24	12	46	01	03
8	Social activities	11	29	10	23	12	15
9	Saving	30	13	07	46	01	03

The Frequencies presented in the table describes that. before joining MNAGEGA house women participation in decision making ranges between 10% to 60% highest decision making power was vested with women for food and saving clothing, child education, health, house hold assets transport and social activity participation decisions were of husband only. 8% to 24% decisions were taken jointly.

After joining MGNAREGA picture totally changed. majority, 44% to 92% decisions were taken by women only.else the decisions were joint. Concluding participation level in decision making increased about 32%

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
ISSN : 2278-9308
mpact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 373 B (CCCLXXIII)
November, 2022

The following table presents the distribution of respondent women. according to the level of empowerment.

Table 2 Level of Empowerment

Sr.No.	Empowerment Level	Mental	Cultural	Social	Economical	Over all
1.	0 – 0.20	04	02	-	-	-
2.	0.21 – 0.40	09	07	06	03	04
3.	0.41 – 0.60	17	19	22	19	19
4.	0.61 – 0.80	15	18	14	13	16
5.	0.18 – 1.00	05	04	08	15	11

Mental, cultural, social and Economic empowerment was worked on the basis. of questions asked under each head. in all 21 questions were included. the head wise distribution of questions was mental 5 cultural 4 social 6 and economical 6 questions respectively. the responses were recorded under 5 pointscale, strongly agree, Agree, No comment Dis agree and strongly disagree. Index for each and overall were worked out using the formula given in methodology.

Indices were classified and frequencies for each level are presented in table above.

On going through the table it is concluded that MGNAREGA, benefited rural women in up lifting their level of empowerment. the overall level of empowerment was found 0.60 and above 22% responded. women crossed the overall level of 0.80

Concluding mental cultural, social and economic level of empowerment increased.

The Hypothesis stated in study are accepted as : MGNAREGA increased women participation in decision making overall empowerment level of rural women increased.

Conclusions :

1) Participation level in decision making increased by 32%
2) Mental, Cultural, social and Economic empowerment level increased.
3) The overall empowerment level was 0.60
4) 22% respondent women crossed. overall level of 0.80.
5) Hypothesis stated in the study accepted.

References :-

Bhattacharyya Susmita (2017) Impact of MGNAREGA on Sustainable liveli hood of women Journal of. Community Affairs 2(1)

Pankaj Ashok. S Rukmini Tankha (2009)women empowerment through gurranted employment Delhi Institute for Human Development.

PramatheshAmbasta, Vijay Shankar and Mihir Shah. (2008)Two years of NREGA: The road Ahed. Economic and Political weakly vol. 43 PP 456 – 461

Sudha Narayana, Upasak Das (2014)Women Participation and Rationing in the employment Guarantee Scheme Economic and Political weekly XL'X (46)

22-23 - (2)

On the occasion of Diamond Jubilee Year 20 -23

Shri Sharda Bhavan Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, NANDED

The Best College Award (2021) by SRTMU, Nanded,
College with Potential for Excellence (CPE), (Status Awarded By UGC),
Reaccredited with 'A' Grade (III Cycle), NAAC, Bengaluru,
DST-FIST Sponsored College.

A Two day Inter-lingual, International Conference

on

"ETHICS AND HUMAN VALUES THROUGH LITERATURE" (EHVTL-22)

16th and 17th December, 2022

CERTIFICATE

is to certify that Prof./Dr./Mrs./Mr. डॉ.दिनेशचंद्र कि. राऊत

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

participated in the Two Day Inter-lingual, International Conference on "ETHICS AND HUMAN VALUES THROU ERATURE" (EHVTL-22) jointly organized by **the Departments of English, Hindi, Marathi and Urdu, Yeshwant Mahavidyal** **ded and SRTM University, Nanded** on December, 16th - 17th, 2022.

She has attended/ presented a paper entitled

संत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये

Organizing Secretary	**Organizing Secretary**	**Organizing Secretary**	**Organizing Secretary**	**Convener & Chief Orga**
r. L. V. Padmarani Rao	Dr. Sandip S. Paikrao	Dr. S. M. Durrani	Dr. Sanjay Jagtap	Dr. G. N. Shinde
d, Department of English	Head, Department of Hindi	Head, Department of Urdu	Head, Department of Marathi	Principal

मराठी विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय,
बडनेरा

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक

डॉ. गणेशचंद्र शिंदे

डॉ. संजय जगताप

डॉ. विश्वाधार देशमुख

डॉ. संगीता घुगे

13. मराठी [illegible] कादंबरी आणि मानवी मूल्ये — 109
[illegible]

14. भारतीय संविधान आणि मानवी मूल्ये — 113
—डॉ. कविता चंद्रकांत लोहाळे/ताटे

15. संत साहित्य परंपरेत व्यक्त करण्यात आलेली मानवी मूल्ये — 119
—डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे

16. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून येणारी मानवी मूल्ये : एक अभ्यास — 125
—प्रा. प्रमोद भ. इंगोले

17. संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये — 129
—डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे

18. आधुनिक मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मानवी मूल्यांचे स्वरूप — 133
—प्रा. डॉ. शंकर विभुते

19. लीळाचरित्रातील मानवी मूल्ये — 141
—डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे

20. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये — 147
—डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत

21. संतसाहित्य आणि मानवी मूल्ये — 154
—डॉ. ज्ञानेश्वर महादराव गाडे

22. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील मानवी मूल्ये — 158
—प्रा. गणेश शिवाजी मारेवाड

23. संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये — 167
—प्रा. डॉ. काळे बी.एम.

24. संत तुकाराम महाराज यांच्या सामाजिक अभंगातील मुल्यविष्कार — 172
—प्रा. डॉ. मंजूषा वि. भटकर

25. मराठी दीर्घकथा या साहित्यप्रकारातून व्यक्त होणारे मानवी मूल्ये — 175
—प्रा. पंडित मोरे

26. संत एकनाथांच्या स्फुट ग्रंथांतील वैश्विक मानवी मूल्ये : एक अभ्यास — 182
—डॉ. शारदा विजय निवाते

[illegible] अभंगातील मानवी मूल्ये
[illegible]

[illegible] आणि राजकीय साहित्य — [illegible]
[illegible] हुलप्पा मेहत्रे

[illegible] साहित्यातील मूल्य विचार, संत साहित्यातील मानवी मूल्ये — 202
प्रा. डॉ. राजाराम झोडगे/रुपाली गुलाबराव मगर

[illegible] मूल्याचे ग्रामगीतेतून दर्शन — 208
प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर

[illegible] तुकारामांच्या विद्रोही अभंगातून व्यक्त झालेली मानवी मूल्ये — 213
—प्रा. डॉ. कांबळे डी.आर.

[illegible] तुकाराम महाराजांच्या साहित्यातील मानवी जीवनमूल्यांचा विचार — 216
—प्रा. केशव विठ्ठल कोकाटे

[illegible] शैक्षणिक मूल्यऱ्हासाची कारणमीमांसा — 221
—डॉ. कोमल वि. ठाकरे

[illegible] मानवी मुल्यांचे दर्शन घडवणाऱ्या 'दृष्टांतपाठ' या अपूर्व ग्रंथाचे स्वरूप — 229
—डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील

[illegible] वाङ्मयीन मूल्य — 236
—डॉ. नवीन केशवराव सोळंके

[illegible] ग्रामीण साहित्यातील मानवी मूल्ये — 241
—डॉ. एल.डी. गलांडे

[illegible] लीळाचरित्रातील मानवी जीवन मूल्ये — 245
—प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यंबक मेहरे

[illegible] समकालीन वास्तवात अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्याविष्कार : एक दृष्टिक्षेप — 250
—डॉ. माधव हैबतकर

[illegible] संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन — 256
—मारुती भोसले

करणे, चोरी करणे व परदारसेवा या सात दुर्व्यसनांचा समावेश आहे.

7. लीळाचरित्रात श्रीचक्रधर स्वामींनी सांगितलेले आचारण सूत्र हे नैतिक मूल्यांचा महामंत्र होय.
8. लीळाचरित्रात सांगितलेल्या नैतिक मूल्यांना आचरणात आणून नैतिक समाजाची निर्मिती होऊ शकते.

संदर्भ

1. अंकुळनेरकर नरेंद्रदादा, लीळाचरित्र, श्रीदेवदत्त प्रकाशन, जाधववाडी, पुणे, प्रथमावृत्ती 2007
2. कोलते वि. भि. श्रीचक्रधर चरित्र, राऊळ प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2017
3. कोलते वि. भि. श्रीचक्रधर दर्शन, शिक्षण व सेवायोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्रथमावृत्ती 1982
4. कोळपकर मुरलीधर, महानुभावांचा इतिहास, कोळपकर प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती 1979
5. तुळपुळेशं. गो. महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1976
6. देशपांडे अ. ना. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1966
7. देशपांडे य. खु. महानुभावीय मराठी वाङ्मय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1960
8. नागपूरे पु. चं. लीळाचरित्र, ओंकार प्रकाशन, अमरावती, द्वितीय आवृत्ती, 2004
9. पंजाबी विद्याधरबाबा, लीळाचरित्र, महानुभाव सेवा प्रकाशन, गोपनी-पिपळा, नागपूर, दहावी आवृत्ती 2017

30. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये

डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत
युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय
अमरावती

...ा शब्द संस्कृत 'भज' या धातुला 'क्ति' प्रत्यय लावल्याने झाला आहे. 'क्ति' ...प्रेम आणि 'भज' चा अर्थ सेवा करणे असा होतो. भक्तीची 'उपासना' आणि ...ी दोन रूपे सांगता येईल. 'भक्तिरसाकृतसिंधू कार आणि श्रीरुपगोस्वामींनी ...ी, भावभक्ती आणि प्रेमभक्ती असे तीन प्रकार सांगीतले आहे.

...णं, कीर्तनं विष्णौ : स्मरण पादसेवनम्।
...नं वन्दनं दास्यं सख्यमात्म निवेदनम् ॥"
(...ागवत 7/5/23 पृ. 799)

...मद्भागवतानुसार श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्य, ... आणि आत्मनिवेदन या नवविधा भक्तीच्या पायऱ्या सांगितल्या आहेत.

...णमहात्म्यभक्ति, रुपासक्ति-पूजासक्ति,
...रणासक्ति-दास्यसक्ती-संख्यासक्तिकान्तासक्ति,
...सल्यसक्ति-आत्मनिवेदनासक्ति-तन्मयासक्ति,
...मविरहासक्तिरुपा-एकाध्याप्यकोदराधाभक्ति।। (ता.भ.सू. 82-445)

...र्षि नारदमुनींनी भक्ति सूत्रात भक्तीच्या गुणमहात्म्यसक्ती, रुपासक्ती, पूजासक्ती, ...सक्ती, दास्यसक्ती, सख्यासक्ती, कान्तासक्ती, वात्सल्यसक्ती, आत्मनिवेदनासक्ती, ...यासक्ती, परमविरहासक्ती अशा अकरा पायऱ्या सांगितल्या आहेत. श्रीमद्भगवतापेक्षा ...नींनी तन्मयासक्ती आणि परमविरहासक्ती या दोन पायऱ्या जास्तीच्या सांगितल्या ...त.

...यातील भक्तितंत्र

...धरस्वामींनी 'ज्ञानापसि भक्ती चांगु' असे म्हटले आहे. भक्ती ही ज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ ... वामनपंडितांनी भक्तिरस दहावा मानला असून तो इतर रसापेक्षा श्रेष्ठ आहे. संत ...र महाराजांनी भक्तिला भाव मानले असून भक्तिरसाने इतर नऊ रसापेक्षा वरची ... गाठलेली आहे. 'सर्व नऊ रसांचे अधिष्ठान भक्ति' संत एकनाथ व संत ...राम महाराजांनी भक्ति रसाला नऊ रसांचे अधिष्ठान मानले आहे.

भक्तीला ... आचरणात आणल्यानंतर भक्ताला ज्ञानात जाग होते मोक्षप्राप्तीनंतर भक्ताने समाधिस्त व्हायला पाहिजे. परंतु तो भक्त समाधिस्त न राहता जनकल्याणासाठी आपल्या उर्वरित जीवनात कर्म करत राहतो. अशा भक्तिला 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग भक्ती' असे म्हणतात. ज्ञानोत्तर भक्ति ही सर्व भारतीय संतांना मान्य आहे.

राष्ट्रसंतांची अभंगरचना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे अभंग हे त्यांच्या पूर्वार्ध आयुष्याचे म्हणजे 25 वर्षापर्यंतचे आत्मचरित्रच आहे. त्यांच्या अभंग गायेत चमत्काराला स्थान नाही. त्यांनी शब्दांना देव मानले आणि शब्दांचीच शस्त्रे समाजाच्या उन्नतीसाठी वापरली. त्यांनी भजनाच्या माध्यमातून लोकजागृती केली. त्यांनी सेवाधर्म हाच मानवधर्म मानला. त्यांनी आर्तभक्तीच्या तीव्रतेतून काव्य निर्माण केले. अभंग हा छंदप्रकार कवीच्या आत्मनिष्ठा अनुकूल असल्यामुळे त्यांनी तो आत्मनिवेदनाचे माध्यम म्हणून निवडला. त्यांची अभंगगाथा ही चार विभागात लिहिली आहे. तीन भाग हे त्यांच्या भक्तीची आर्त अवस्था व्यक्त करणारे आहेत, तर 113 अभंगांचा चौथा भाग हा आत्मकथा सांगणारा आहे. त्यामुळे त्यांच्या पूर्वायुष्याचे संतत्व व कवित्व व्यक्त करणारे सलग असे आत्मचरित्र उभे राहते. तुकडोजींनी पूर्वायुष्यात देवाचा शोध घेण्यासाठी केलेली भक्ती आणि त्यामुळे समाजात त्यांची वेडसर म्हणून झालेली निर्भत्सना जशी समोर येते तशीच उत्तर आयुष्यातील घडत्या उमद्या व्यक्तिमत्वाची सुप्त आकांक्षा त्यांच्या आत्मकथेतील या अभंगातून स्पष्ट होते.

सगुण चिंतनाने मनात उफाळलेले विठ्ठलभक्तीचे भाव, विरहभाव आणि त्यातून पुढे लोकांच्या सुखाकरिता निर्माण झालेले निर्मळ विचार त्यांच्या अभंगगायेतून व्यक्त झाले आहेत. त्यांनी अभंगाचे प्रकार (लहान व मोठे) हाताळले आहेत. अभंगाव्यतिरिक्त त्यांनी दिंडी, लावणी, पोवाडे, श्लोक, गीते, ओवी व गजल-कवाली आदिंची विशाल रचना केली आहे.

तुकडोजींच्या अभंग गायेचे स्वरूप

तुकडोजींचे अभंग हे बाल्य आणि युवावस्थेतील 'भक्त' म्हणून त्यांची प्रतिमा उभी करणारे आहेत. मुळात 'अनुभवामृत अभंगावली भाग 1' (1001 अभंग) 'अनुभवामृत भाग 2' (571 अभंग), 'आत्मविकास अभंगावली भाग 3' (21अभंग) तसेच 'आत्मविकास अभंग गाथा' यामधून महाराजांच्या 25 वर्षापर्यंतच्या आठवणी व्यक्त झाल्या असून तो त्यांच्या पूर्वायुष्यातल्या भक्तियोगाचा आविष्कार होतो.

तुकडोजी महाराजांच्या अभंगगायेमध्ये त्यांचा विठ्ठलाप्रति भक्तिभाव व्यक्त होतो. प्रारंभी गुरु माहात्म्य व्यक्त करताना ते म्हणतात,

... पातू गळा । ज्ञानदीपाचा सोहळा ।
... म्हणे पूजा करू। नाम निशान विसरू ॥'

... भावाने ते विठ्ठलाचे स्तवन करतात. जेव्हा ते पंढरपूरला जातात तेव्हा ... दर्शन घडताच,

... दिधले पंढरीच्या राये । सोडू नये पाय ऐसे वाटे ॥
... द्वय ठेवूनिया हात । डोळिये पहात आम्हाकडे ॥
... मोहिनी चित्त वेडे झाले । देह भानावले गरुडापायी ॥
... पाय जड न्यावया माघारा। तुकड्या म्हणे वारा भरला देही ॥

... भक्तीने विठ्ठलाचे दर्शन घेतले की त्यांच्या देहातजसा वारा भरतो.

... निशान भगव्या रंगाचे। तेयेचि अंगाचे पाणी झाले ॥
... सुख नाही कोण्या धामा। नामाचा महिमा पंढरीसी ॥
... माझा दीनांचा कैवारी । संकटे निवारी धावोनिया ॥

... अभंगामधून आर्तभक्ती दिसून येते वारकऱ्यांची श्रद्धा त्यांच्याही मनात ... दिसते.

...मा आणि विठ्ठलाचे गुणगान गात वारकरी भक्ताची भक्ती चालते आणि ... अनुभव भक्तांच्या वाणीतून अभंगरुप धारण करतो. स्तवन, प्रार्थना, ... भक्तिमार्ग, भक्तिरहस्य, भक्तीची उपांगे, गुरुभक्तीचे रहस्य, संन्यास आणि ...गार आणि परमार्थ, धर्म रहस्य, जीवनधारणा, अध्यात्मलीला, ईश्वर ..., अनुताप आणि प्रार्थना, प्रभुप्राप्तीची तळमळ, विश्वानुभवी हृदयाची हाक, ... आणि आत्मस्थिती, ज्ञानयोग, ज्ञानधारणा, उपासना-रहस्य, अहंकार आणि ..., सुखदुःख विवेक, संतसंगती, आत्मोन्नतीचा मार्ग असा हा प्रवास मग ... दीपस्तंभापर्यंत घडत जातो. पुरुषार्थाची जाणीव याच प्रवासात झालेली ... लोकोद्धाराच्या प्रेरणाही याच प्रवासातून अंगी बाणल्या जातात. ...तून कर्मयोगाकडे आणि यातून पुढे राष्ट्रयोगाकडे तुकडोजींचा प्रवास सुरु ...याचा अनुभव अभंगगाथा वाचून झाल्यावर येतो.

... अभंगरूप आत्मकथा

...गात तुकडोजींच्या अभंगगायेत चौथ्या भागात आत्मकथन पर 113 अभंग ...मध्ये 25 वर्षापर्यंतचे ओझरते जीवन दर्शन घडविलेले आहे. त्या ग्रंथाकडे ... भक्तिनिष्ठ आत्मकथा, आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ म्हणून पाहाता येईल. ... मांडणीही आत्मचरित्रासारखीच केली आहे. प्रास्ताविकामध्ये महाराजांनी ... आणि अभंग लेखनाची भूमिका मांडली आहे. जन्म आणि बालपणाचे ...भाव-सद्भाव आणि सत्संग-विषयक अभंग, गुरुची संगती, भक्तीचा उगम, ...योग आणि विठ्ठल दर्शन यांत संत आडकोजी महाराज समाधिस्त

[illegible] तुकडोजी [illegible] विठ्ठलाच्या दर्शनाला गेले, [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] नेरी व [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] दुर्लक्ष [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible] आठवणींची स्मृति [illegible]
होत तुकडोजींनी शेवटी विहंगावलोकनपूर्वक समारोप करणारे 18 अभंग लिहिले [illegible]
आहेत. शेवटच्या अंभगातून तुकडोजींनी आपल्या युवा जीवनाचे चित्र उभे केले [illegible]

माझी जन्मयात्रा ऐकताना कोणी । हसतील मनी नवलाने ॥
हीन मी जातीचा, भाट गा कुळीचा । घरीचा मुळीचा भिकारी मी ॥
घरी पिता करी काम शिंपियाचे । त्यावरी आमुचे पोट चाले ॥
तुकड्यादास म्हणे शिकलोसे जरा । मराठी तिसरा-चौथा वर्ग ॥

समाजातल्या तत्कालीन शब्दज्ञानी लोकांनी बालपणी तुकडोजींना हीन [illegible] लेखलेच, परंतु त्यांच्या भक्ति अवस्थेची ही थट्टामस्करी केली. त्यामुळेच की [illegible] तुकडोजी जिद्दीला पेटले आणि त्यांनी अक्षरशः वारकरी संतांप्रमाणेच भक्तियोग सिद्ध केला.

'कोणी म्हणे साधू कोणी म्हणे भोंदू ।
ऐसे नाना छंदू। झाले माझे ॥'

भिकारी आणि भोंदू चे दूषण लावल्यामुळेच श्रेष्ठ साधकाची अवस्था प्राप्त करण्यासाठी तुकडोजी रानोमाळ फिरले 'तुकड्यादास म्हणे पांडुरंगापायी। म्हणोनि [illegible] घाई केली ऐसी ॥' आणि शेवटी -

तुकड्यादास म्हणे आम्ही भिकाऱ्याचे। परि सुभाग्याचे । देव पे। आपण देव पेने सुभाग्यवंत आहोत, असा अनुभवही त्यांना आला.

सांगाया प्रसंग कोण ठेवी याद। साक्षी हा गोविंद अंतर्यामी ॥
सुखदुःखे होती जाती या देवासी। कोण मोजी त्याची गुरुपूजा ॥
विचारिता तुम्ही म्हणोनि सांगणे। आपुले हे जिणे प्रासंगिक ॥
अजुनिया काय झालेती आघात। पुढे आहे वृत्त आयुष्याचे ॥

अशा शब्दात तुकडोजी आपल्या आयुष्यातील खडतर दुःखद प्रवासाची सूचना देतात.

माझ्याहूनि दुःख कोटयवधी लोका। काय मज एक थोरपण ॥

माझ्यापेक्षा ही दुःखी लोक समाजामध्ये आहेत. "तुकड्यादास म्हणे पटो [illegible] अळुमाळू । दासांचा नवाळू नारायण।।" माझे जीवन हे अळूमाळू असून वाचक [illegible] सज्जनांनी यात रुची घ्यावी आणि तुमच्या कल्याणासाठी मी हे बाललो आहे.

भजन कीर्तन करीत अनेक मठांत आणि साधूंच्या संगतीत राहून त्यांनी भक्ती [illegible] अनुभवामृत प्राशन केले. शेवटी वरखेडचे आडकोजी महाराज हेच खरे आपले गुरु आहेत, हे त्यांना उमगले.

[illegible] साधू बेटा पोटभऱ्या। कावे हे भाकऱ्या। कोठे होता।
[illegible] आपल्या गावत व बाहेरही किती मानहानी सोसावी लागली याचे [illegible] आहे. त्यावर तुकडोजी लोकांना विचारीत.
[illegible] मी तो साधू कैसा [illegible] मी रंगलो। कपड्यांनी ॥ काय मी [illegible] माळी?। लावले कपाळी। काय भस्म?॥ काय मी वैरागी-वेश [illegible] । काय साधु मला म्हणता लोक?॥ तुकड्या मज हसे। मी तो जाय हॅसे। [illegible] ॥

[illegible] त्यांच्या बोलण्याचा काहीही परिणाम होत नव्हता. शेवटी त्यांना अज्ञानी [illegible] त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करीत होते. गुरु आडकोजीसमोर आपले भजन अभंग [illegible] तुकडोजी स्वतःला जणू प्रमाणित करीत होते.

[illegible] धंदा म्हणावे कवित्व। तेणे लोक मित्र होती माझे।
[illegible] सायंकाळी सद्गुरुच्या पुढे। ते वेडेवाकुडे मुखे गावे ॥

[illegible] त्यांना ज्ञान ग्रहण करण्याची लालसा होती.करावे वाचन वाटतसे चित्ता। [illegible] ॥ [illegible] हाता पुस्तकेचि ॥ कोणी म्हणे काय लोकांचे कवित्व। दावुनिया तत्त्व [illegible] ॥

[illegible] लोक निंदाही त्यांच्या वाट्याला आली तरीही, तुकड्यादास म्हणे आवडले [illegible] त्याचे पिसे जडले आम्हा ॥ तुकडोजी भक्ति रसात्मक कथन कीर्तनातून [illegible] लोक त्याला हसत.

[illegible]दास म्हणे दुखावतो मनी। वाटे की पळोनी । जावे कोठे ॥
[illegible] समान राहो आम्ही गावी। कोणी ना बरवी म्हणती तेव्हा ॥

[illegible] लोकनिंदा सहन करुन त्यांनी गावातच राहण्याचा निर्णय घेतला.

[illegible]ड्यादास म्हणे बह केले काम। लोकामध्ये प्रेम। जाले तेव्हा ॥
[illegible]ळू केली प्रेमाची वाढनी। मनासी कीर्तनी रंग आला ॥

[illegible]मध्ये प्रेमाचा भक्तीरंग भरला. त्यांचे गुरु परमहंस आडकोजी महाराज [illegible] झाल्यानंतर ते पंढरपूरला आले. तेथे सुद्धा त्यांना विठ्ठलाच्या मंदिरातील [illegible] मारहान करुन हाकलून दिले. त्यांचे जीवन भक्तिमय झाले.

[illegible]सले चित्त धीर धरवेना। मनही लागेना काम धंदी ॥
[illegible]ड्यादास म्हणे विटलो मी घरी। केलीसी तयारी जावयाची ॥
[illegible]कीकाळी वृत्ती होऊनी उद्विग्न। करावे गमन ऐसे वाटे ॥

[illegible]ना वाटे की, आपण दूर कुठे निघून जावे परंतु भक्ति मार्गाचे अनुसरण करीत [illegible] लोकांसमोर कथा, कीर्तन, भजन करीत आणि कवितेचे बोल सांगत-सांगत [illegible]ना जीवनाची नवी संजीवनी मिळाली.

[illegible]कडोजी भटकंतीला निघाले. रामटेकच्या जंगलातील तपश्चर्येनंतर नेरी, ताडोबा, [illegible] आदि रानातील गावांमध्ये वसत असलेल्या लोकांत राहून त्यांनी कीर्तनाच्या

माध्यमातून त्यांनी त्यांची अंधश्रद्धा दूर केली.

[illegible]करीचा अड्डा [illegible] गावी। [illegible] पारधार ॥
एक भक्त होता [illegible] देवाचा [illegible]
रात्रभरी गांजा चरस ओढावे। तनाधीत पालवे देवा डोळा ॥
प्रत्यक्ष भेटतो निशा आल्यावरी। मात आहे खरी सत्य जाणा ॥

देवदर्शन घडविण्याच्या आणि चरसगांजा भोगणाऱ्या अनेक बुवाबाजांचा भंडाफोड करीत लोकजागरणाचे कार्य त्यांनी केले. तसेच आदिवासींमध्ये राहून त्यांच्यातील अंधश्रद्धा त्यांनी दूर केली.

चिमूरासी एक घडला प्रसंग सप्ताहाचा रंग लोकामाजी ॥
लाखावरी जन चालले भोजन। आनंद कीर्तन भक्तीभावे ॥

चिमूरचा प्रसंग आणि सालबर्डीच्या प्रसंगाने त्यांच्याजीवनाला वेगळे वळण लावले.

आधुनिक काळात सामाजिक कार्याला आध्यात्मिक मानवतावादाच्या आणि सदाचाराचा आधार देणारा तुकड्यादास पूर्वायुष्यातूनच पुढे तुकडोजी झाला. त्यांनी जीवनाचे माध्यम लोकोध्दारासाठी आणि राष्ट्रीय धर्मचेतना जागृत करण्यासाठी वापरले.

भक्तिमय आत्मकथा

विहंगावलोकन समारोप करतांना तुकडोजींनी 18 अभंगात आपल्या आत्मचरित्राच्या अनेक उजळ बाजू स्पष्ट केल्या आहेत. अर्थात हे विहंगावलोकन जसे तुकडोजींच्या युवास्थेतील कार्याचे दिसून येते, तसेच तुकडोजींच्या समाजजागरण आणि राष्ट्र जागरणाच्या कार्याबाबतही दिसूनयेते.

पुढे कधीतरी लिहीन पुढचे। सांगावया साचे। जनापुढे ॥
महत्वाचा भाग माझ्या जीवनाचा। याहुनि पुढचा। आहे वाटे ॥
जे झाले ते होते आवश्यक मला। सांगाया विठ्ठला। पाया पासी ॥
तुकड्यादास म्हणजे चरित्र हे नोहे। आठवणी आहे। आयुष्याच्या ॥

आठवणीच्या पठडीतील हे आत्मकथन आहे. ह्यापेक्षाही त्यांच्या जीवनाचा महत्वाचा भाग जनांसाठी कधीतरी आपण पुढे सांगू असे तुकडोजी म्हणतात. तुकडोजींनी लिहिलेल्या मोजक्या अभंगातून त्यांचे आत्मचरित्र साकार झालेले आहे.

नोहे आत्मकथा वाढवाया मान। हे तो आठवण आहे माझी ॥
जोवरी जे मज क्रमे आठवले। तैसेचि लिहिले आठवणी ॥
याहूनी आणिक आहे किती तरी। सांगतो न पुरे आयुष्य हे ॥

आपण आपला मान वाढवण्यासाठी हे सांगत नाही. तर केवळ आठवणींच्या स्वरुपात आपण बोलत आहोत, याहून अधिकचे जे सांगायचे आहे त्यासाठी आपले आयुष्यही पुरणार नाही.

[illegible]नी भक्तियोग आणि कर्मयोगातून राष्ट्रीय धर्म [illegible] आहे. त्यांना [illegible]पासूनच आपल्या अंगी असलेल्या अलौकिक अशा आत्मशक्तीची आणि [illegible]च्या कार्यशक्तीची तीव्र जाणीव होती. कारण आपण केवळ स्वतःसाठी [illegible] आलो नसून लोकांसाठी जगायला आलो आहोत ही भावना बालपणापासूनच [illegible] मनी जागृत होती.

[illegible]वे होते मज मी काय करावे। परि ते स्वभाविना आक्रमिले ॥
[illegible]हळू सेवा वाढवावी लोकी। व्हावया निःशंकी लोकामाजी ॥
[illegible]णोनिया जप तप सर्व केले। यज्ञ याग भले जागोजागी ॥
[illegible]वस न जाई अन्नदानाविणे। हजारोनी खाणे पिणे झाले ॥
[illegible]कड्यादास म्हणे लोकी रंगवाया। खेळलो खेळाया कार्यासाठी ॥

[illegible]कडोजींनी आपल्या जीवनकार्याला लोकोद्धाराचे परिमाण दिल्यामुळे आणि [illegible] आध्यात्मिक, मानवतावादी अधिष्ठान असल्यामुळे तुकडोजी हे राष्ट्रसंत [illegible] लोकमान्य झाले.

[illegible]गाडी घोडे उंट हत्तीवरी। बसोनी मोटारी। तोडियेल्या ॥
[illegible]ोट्यवधी पैसे फेरले या हाते। असंख्य दीनाते। तोषविले ॥
[illegible] यज्ञयाग सत्रे नि सप्ताह। भजन प्रवाह। अखंडित ॥
[illegible]भी तारांगण डोले ज्वारी शेती। तैसे प्रेमी किती। मोजवेना ॥
[illegible]कड्यादास म्हणे परी आत्मवृत्ती। जीवन दे विश्रांती निष्कामना ॥

[illegible]कडोजींचा निष्काम कर्मयोग त्यांना संतत्वापर्यंत पोहचविणारा ठरला. निष्काम [illegible]गातून त्यांची आत्मवृत्ती विकसित झाली. भारतभर त्यांचे प्रेमी आणि चाहते [illegible] झाले. त्यांनी संतांचा आदर्श ठेवूनच जीवन प्रवास केला.

[illegible]

1. [illegible]ष्ट्रसंत तुकडोजींची अभंगगाथा - संपादक डॉ. सुदाम सावरकर
2. [illegible]ामगीता रहस्य स्पद 1 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
3. [illegible]ामगीता रहस्य स्पद 2 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
4. [illegible]ामगीता रहस्य स्पद 3 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
5. [illegible]क्षरवैदर्भी (वाङ्मयीन मासिकाचा अंक)

मराठी विभाग प्रमुख
[illegible] राजा महाविद्यालय,
बडनेरा

लेखिकेचा परिचय

प्रा. डॉ. निलीमा प्र. माहोरे (महल्ले)

विभाग प्रमुख, गृहअर्थशास्त्र विभाग

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

मोबाईल न. ९०११०४४३३१

ई-मेल : nilimamahalle1@gmail.com

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Behind of Pathyapustak Mandal, VMV Road Amravati 444604

Email - aadharpublication@gmail.com M. 9595560278

किशोरावस्थेतील वजन वाढीची समस्या

प्रा. डॉ. निलीमा प्र. माहोरे (महल्ले)

किशोरावस्थेतील वजन वाढीची समस्या

डॉ. कु. निलिमा प्रकाशराव माहोरे (महल्ले)

प्रथम आवृत्ती : १५ ऑगस्ट २०२२

आधार पब्लिकेशन
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळासमोर,
वि. म. वि. कॉलेजच्या मागे, अमरावती
मोबाईल : ९५९५५६०२७८
Email- aadharpublication@gmial. com

मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

मुद्रक
आधार पब्लिकेशन, अमरावती

किंमत रू. २००/-

ISBN : ९७८-९३-९५४९४-११-३

अर्पण पत्रिका

माझ्या शैक्षणिक वाटचालीस
मोलाचे सहकार्य करणारे
माझे काका
श्री. वसंतराव बाबारावजी माहोरे
यांना अर्पण.

अनुक्रमणिका

प्रकरण 1 ले

प्रस्तावना -------------------------------- 07

प्रकरण 2 रे

साहित्याचे पुनरावलोकन -------------------------------- 27

प्रकरण 3 रे

किशोरावस्थेतील वजनवाढ -------------------------------- 41

प्रकरण 4 थे

परिणाम व चर्चा -------------------------------- 57

प्रकरण 5 वे

सारांश आणि निष्कर्ष -------------------------------- 86

प्रकरण 6 वे

धन्वर्थ आणि सुचना -------------------------------- 97

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना :

सामान्यपणे शरीरात वाढीव प्रमाणात चरबी साठण्याला आपण लठ्ठपणा असे म्हणतो. शरीरात मेद पदार्थ विशिष्ट पेशींमध्ये अर्थात मेद पेशींमध्ये साठवले जातात. त्वचेच्या खाली तसेच पोटातील मेझेंट्री या आवरणात आणि विविध इंद्रियांच्या भोवताली या पेशीमध्ये चरबी साठवलेली असते. यकृताच्या पेशीत तसेच रक्तातही चरबी वा मेदपदार्थ असतात. शरीराच्या पेशी ऊर्जा मिळवण्यासाठी ग्लुकोज किंवा चरबीतून मिळणाऱ्या मेदाम्लांचा वापर करू शकतात. मेदपेशींचा आकार व त्यांची संख्या वाढल्याने लठ्ठपणा येतो. शरीर भाराची (Body Mass Index) मोजणी केल्याने लठ्ठपणाचे निदान करता येते. जास्त वजन असण्याचे मुख्य कारण लठ्ठपणा हे असले, तरी काही वेळा स्नायूंच्या नैसर्गिक वाढीमुळे ही व्यक्तीचे वजन वाढू शकते.

चुकीच्या आहारामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्य समस्यांमध्ये लठ्ठपणाचा वरचा क्रमांक आहे. लठ्ठपणा ही विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही देशांमध्ये महत्त्वाची आरोग्य समस्या आहे. मुले व प्रौढ या दोघांमध्येही ही समस्या आढळून येते. अनारोग्यासाठी कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांमध्ये लठ्ठपणा हे कारण खूपच महत्त्वाचे आहे. अंगमेहनतीचा अभाव व त्याचबरोबर आहार घेण्याच्या बदललेल्या पद्धती यामुळे औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत

2022 - 2023

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2022

ISSUE No- (CCCLVIII) 358- G

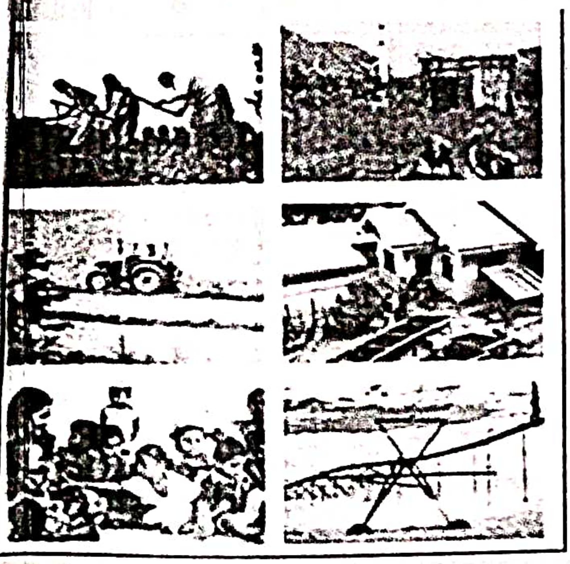

Rural Development

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Latur
Maharashtra

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX-G

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आधुनिक भारतातील ग्रामीण जीवनाचा राष्ट्रवादी अविष्कार	प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम	1
2	भारत में स्थानीय स्वशासन की उपयोगिता एवं महत्व	रणजीत सिंह यादव	7
3	ग्रामीण विकास में ग्रंथालय की भूमिका मध्यप्रदेश के अलिराजपुर जिले के सन्दर्भ	बाबुलाल भूरा	12
4	सद्गुरु योगीराज गंगागिरी महाराज यांचे सामाजिक कार्य	प्रा.डॉ.बाळासाहेब औताडे	16
5	नांदेड जिल्ह्यातील राज्यशासकीय कुटूंब निवृत्तीवेतन धारक आणि बालकामगार समस्या : एक समाजकार्यात्मक अध्ययन	वामन रामराव काकडे	19
6	बदलते विश्व परिद्रश्य में भारत की परमाणु नीति	डॉ. ममता धाकड़	22
7	हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत के महायोगी, युगपुरुष पदम् भूषण 'बाबा' उस्ताद अब्दुल रशीद खाँ साहब की अविस्मरणीय संगीत जीवन यात्रा (१९ अगस्त १९६० से १८ फरवरी २०१६)	डॉ. हेमराज	25
8	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम(नरेगा), २००५ : प्रमुख विशेषताएं और प्रक्रिया	प्रकाश चन्द्र	31
9	रामायण में वर्णित सामाजिक व्यवस्था का वर्तमान जनजीवन में महत्व	डॉ. स्मिता	37
10	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास	प्रा.रजनी आ. काळे	40
11	देहविक्री आणि महिला	प्रा. डॉ. दिनेश शिवाजी मौने ,किशन गणपती गायकवाड	46
12	आल्हा गाथा के रचयिता 'महाकवि जगनिक'	प्रो. किंशुक श्रीवास्तव , डॉ. वन्दना शर्मा ,आरती शर्मा	51
13	The Socio-Economic Development Of The S.C. People In The Rural Area In Assam.	Leena Hazarika	54
14	Role of Politics in Distribution of Corona Food Kits during Covid-19	Ayyappa	57
15	A Study of Rural Development in Chhattisgarh	Dr.M.Madhuri Devi	61
16	Online Consumer in Cyberspace	Sonia Devi	65
17	Coal Effect On Ecological system	Nasma Begam	72
18	Woman Empowerment	Prof. Dr. Acharya R.D.	77
19	A Study On The Provision Of Physical Education In Private Schools Of Guwahati City : An Enquiry	Priyam Medhi	80
20	Need of Political Empowerment For Empowering Women Living In Remote Areas Of Assam-A Special Reference To Hajo Revenue Circle.	Saidur Rahman	88

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 358 (CCCLVIII) G
ISSN : 2278-9308
August, 2022

महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास

प्रा.रजनी आ. काळे
तत्वज्ञान विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले, महाविद्यालय अमरावती.

प्रस्तावना

महात्मा गांधी भारतातील 20 व्या शतकात होऊन गेलेले एक मोठे भव्य व्यक्तिमत्व होते. जगात भारत देश ज्या व्यक्तींच्या नावाने ओळखला जातो व आधुनिक जगात ज्या व्यक्तींच्या नावामुळे भारताला मान व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली अशा काही महान व्यक्ती भारतात होऊन गेल्या त्यापैकी स्वामी विवेकानंद, महायोगी श्री अरविंद, रवींद्रनाथ टागोर, डॉ. राधाकृष्णन यांच्या महान माणसे माणसे भारतामध्ये होऊन गेलेत. अशा महान व्यक्तीमत्वामध्येच त्यांच्या सारखीच परंतु आगळेवेगळे वैशिष्टयपुर्ण जर कोणाचे व्यक्तिमत्व होऊन गेले असेल तर ते म्हणजे महात्मा गांधीचे आहे.

महात्मा गांधी यांचे मुळ नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे असून त्यांना भारतात 'राष्ट्रपिता' म्हणून आदराने गौरवितात. भारतातील कोट्यावधी लोकांना अलिकडील काळात होऊन गेलेल्या मोठ्या विचारवंतांची, नेत्यांची, तत्ववेत्यांची, धर्मगुरुंची, सन्यासी, योग्यांची व उद्योगपतींची नाव माहिती नसतील परंतु महात्मा गांधी यांचे हे नाव अत्यंत सुपरिचित व जवळचे वाटते. गरिब खेडूत लोक त्यांना 'गांधी', 'बापू' या नावाने संबोधतात. गांधीजीचे व्यक्तिमत्त्व विलक्षण असे होते. त्यांच्या कोणत्या विशिष्ट गुणांमुळे लोक यांना थोर समजत हे ठरविणे कठीण होते. याचे कारण म्हणजे गांधीजीविषयी लोकमानसात एकाचवेळी आदर, प्रेम, आपुलकी यांचे एकाचवेळी संमिश्रण पहावयास मिळत असे. गांधीजी भारतीयांच्या मुख्यतः गरिबाच्या, दीनांच्या, दलितांच्या, अशिक्षितांच्या व उपेक्षितांच्या जीवनाशी एवढे समरस झालेले असायचे की, त्या सर्वांना गांधीजी इतर कोणाहीपेक्षा जवळचे वाटायचे. गांधीजी जणू काही आपले दाते, सखा, दिलासा देणारे करुणासागर, तसेच उध्दार करते वाटत असे. लोकांच्या हृदयात इतके खोल व प्रेमाचे स्थान मिळविणारे गांधीजी हे आधुनिक काळातीक अलौकीक व असामान्य पुरुष होऊन गेले.

गांधीजींचे विचार पाहिले तर तसे जुनाट वळणाचे होते. त्यांची जीवनदृष्टी एखाद्या वेदोपनिषदकालीन ऋषीमुनी यांच्या दृष्टीशी मिळती जुळती होती. त्यांची राहण्याची शैली अगदी साधी परंतू कमालीची स्वच्छ असायची. त्यांच्या पोशाखात, राहण्यात, वापरण्याच्या वस्तूंमध्ये थोडाही श्रीमंती डामडोल दिसत नसे. ते साध्या कौलारु व मातीने बांधलेला कुटीत राहत असे. खाटेवर झोपत असे, जमीनिवर बसत असे. समोर लिहण्यासाठी मेज वापरत असे. अंगावर अर्धे वस्त्र नेसत. गांधीजींना भेटायला येणा-या मोठमोठ्या अधिका-यांना, विचारवंताना, पत्रकारानांही त्यांच्या बरोबर जमीनीवर बसावे लागत असे. आपल्या प्रत्यक्ष राहणीने ते भारतातील कोट्यवधी गरिव लोकांशी जणु एकरूप होऊन वागत. त्यांचा क्रोधावर, वासना विकारावर, कमालीचा ताबा होता. त्यांना कोणतेही प्रलोभन त्यांच्या ध्येयापासून दूर नेत नसे.

गांधींच्या ठिकाणी ठिकाणी एक प्रकारचे असामान्य सामर्थ्य होते. असे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये कोठून आले असावे? त्यांचा उगम कोठे असावा असा विचार करीत असतांना पंडीत नेहरुसारखे लोक बुचकळयात पडत असे. गांधीजीचा लोकमानसावर प्रचंड प्रभाव होता. एवढा मोठा प्रभाव कोणाही नेत्याचा आतापर्यंतच्या इतिहासात कधी पडत नव्हता. एवढे त्यांचे आतमबळ प्रबळ होते. त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या सद्सद विवेक बुध्दीत, त्यांच्या हृदयात, सामावलेले होते. गांधीजीचा संबंध मानवजातीच्या इतिहासात अहिंसक मार्गाने ब्रिटीशांच्या दास्यातून भारताची

सुटका करून भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून देणारे नेते म्हणून आपणास घेता येईल. त्यांच्या जीवन साधनेत एक प्रकारचे अव्दितीय वैशिष्ट्य होते. एका पाश्चात्य विचारवंताने गांधीजीविषयी म्हटले की, संबंध संबंध जगाच्या इतिहासात असे एकही उदाहरण नाही की एका व्यक्तीने शस्त्रांची मदत न घेता एका मोठ्या साम्राज्याला आव्हान दिले व त्याला नामोहरण केले".

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महात्मा गांधीजींनी केलेल्या ग्रामविकासाच्या पैलूवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

गांधीजी आफ्रिकेत असतांना तेथे युरोपियन लोकांच्या मळयात काम करण्यासाठी भारतामधून अनेक कामगारांना वेटबिगार म्हणून नेण्यात येत असे. त्यांना अत्यंत कमी मजूरी देऊन जनावरांसारखे निर्दयपणे राबवून घेत असे. गांधीजीच्या नजरेस ही गोष्ट जेव्हा पडली तेव्हा गांधीजींचें हृदय व्यथित झाले. त्या गरीब कामगारांना गुलामासारखी वागणूक दिली जात होती. ब्रिटीश लोक त्यांच्यावर अन्याय करित होते. परंतु माणुसकीला पुर्णपणे हरताळ फासण्यात आला होता. आफ्रिकेत के कृष्णवर्णीय लोक राहत होते त्यांना गो-या लोकांना मिळणा-या सवलती नाकारण्यात आल्या होत्या. कमालीचा भेदभाव यांच्यात केला जात असे. अपमानाचे जीवन काळया लोकांना जगावे लागत होते. त्यांचा अनुभव गांधीजीनी स्वतः जोहान्सबर्गला रेल्वेच्या प्रथम श्रेणीच्या डब्यातुन प्रवास करतांना आला. त्यांच्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट असतानाही एका उन्मत्त अधिका-याने त्यांना पहिल्या वर्गाच्या डब्यातून प्रवास करण्यास हरकत घेऊन धक्काबुक्की करून बाहेर काढले. गांधीजींनी त्याला त्यांच्या अंगावर हात न टाकता खंबीरपणे त्याचा प्रतिकार केला. स्वतःजवळ तिकीट असताना मला डब्याबाहेर काढता येणार नाही, प्रवास करण्याचा माझा हक्क आहे व तो मी बजावणार' असे खंबिरपणाने त्या अधिका-याला गांधीजीनी सुनावले. चालत्या गाडीतून बाहेर जाण्यास नकार दिला. आपला हक्क, चिकाटी त्यांनी दाखविली. गांधीजींचा हा उन्मत्त गोरे लोकांशी दिलाला हा पहिला अहिंसक लढा ठरला. इथपासून त्यांचे अहिंस पद्धतीने लढे काम सुरु झाले.

परदेशात प्रिटोरीया येथे गांधीजीनी आफ्रिकावासी भारतीयांची एक सभा घेऊन तिच्यात भारतीयांवर जे अन्याय झाले होते त्यांचे वर्णन करून सांगितले. तेथे राहणा-या भारतीयांची कोणती कर्तव्य आहेत त्याची जाणीव करुन दिली. त्यांनी मुख्यतः या मुद्द्यावर जोर दिला की, परदेशात राहणा-या भारतीयांवर ही जबाबदारी आहे की त्यांच्या तेथील वागण्याने त्यांच्या जन्मभूमीला भारतवर्षाला कमीपणा येणार नाही अशी आफ्रीकावासी भारतीयांनी आपली वागणूक ठेवावी. त्याचवेळी त्यांनी जाहिरपणे सांगितले की, परदेशात होणाऱ्या अन्यायांना ज्यांना प्रतिकार करावयाचा असेल त्यांनी आधी स्वतःचे वर्तन व चारित्र्य उच्चप्रतीचे ठेवून प्रतिकार व विरोध करण्यासाठी स्वतःची पात्रता वाढविली पाहिजे. तसेच परदेशात जे व्यापार धंदा करतात त्यांनी आपले व्यवहार प्रामाणिकपणे करुन त्यात उच्च दर्जा ठेवला पाहिजे आणि आपसातील जाती, धर्म, रंग, असे सर्व भेद बाजूला ठेवून एकदिलाने व सहकार्याने तेथे काम केले पाहिजे. यातूनच गांधीजीची सामाजिक व राजकीय कार्य करण्या संबंधिची मते तयार होत होती. मार्गारेट चटर्जी म्हणतात, "आफ्रिकेतील त्यांच्या अनुभवातून व कार्यातूनच त्यांच्या 'सत्याग्रह' या विधायक कार्य या संकल्पनेचा जन्म झाला असावा."

गांधीजी भारतात येण्याच्या तयारीत असतांना त्यांना दरबान येथे एका सभेत निरोप देण्यात आला होता. परंतु त्यांना वर्तमानपत्रात अशी एक बातमी वाचावयास मिळाली की नाताळ विधी मंडळात भारतीयांचा मतदानाचा हक्क काढून घेण्यासाठी एक विधेयक मांडण्यात येणार होते. परिणामी ज्यांची तिथे मालमत्ता होती व जे कर भरत होते त्यांचीही नाव मतदार यादीमधून काढून टाकण्यात येणार होती. ही गोष्ट अत्यंत अनिष्ट ठरणार असल्यामुळे तेव्हा तेथील भारतीयांनी आपले भारतात येणे लांबणीवर टाकून या प्रस्तावाला विरोध करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा अशी विनंती केली. गांधीजीना ही त्यांचे म्हणणे पटले व त्यांनी भारतात येणे एक महीना लांबणीवर टाकले. गांधीजी अस्सल कर्मयोगी होते. त्यांनी या कामाला कायद्याचे स्वरुप देऊन अहिंसक पद्धतीने लढा दिला.

गांधीजीचे हे आंदोलन 1894 त 1914 इतके दिर्घकाळ चालू राहिले. लोक जागरण करून सरकारवर दबाव आणण्यासाठी त्यांनी घटनात्मक व न्यायालयीन मार्गाचा अवलंब केला. 1903 साली त्यांनी Indian Opinion नावाचे साप्ताहिक सुरु केले. व त्यातून लेख लिहून जनमत तयार केले. इंग्लंडला भारतीयांची शिष्टमंडळे पाठविली आणि भारत सरकारचा पाठिंबा मिळाविण्यासाठी भारतालाही भेटी दिल्या. अशाच कामाच्या एका प्रवासात जात असतांना त्यांना Henry Polak या गृसस्थांना Ruskin या सुप्रसिद्ध लेखकाचे Unto This last हे पुस्तक वाचायला दिले. गांधीजींनी ते पुस्तक झपाट्याने गाडीतच वाचून काढले. आगगाडीतून खाली उतरले तेव्हा जणू चमत्कार व्हावा तसे गांधीजी पूर्णपणे बदलून गेलेले होते. त्यांच्या विचारांवर रस्कीनच्या विचारांचा जबरदस्त प्रभाव पडला. त्यांनी या पुस्तकांचा मराठी अनुवाद 'अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र' या शिर्षकाने प्रसिद्ध केला. अशारितीने गांधीजीच्या सामाजिक पुनर्रचनेच्या मार्गाला सर्वोदय हे नाव प्राप्त झाले.

गांधीजींची पत्नी कस्तुरबा गांधीजी या अत्यंत निष्ठेने वागत व खऱ्या सहधर्मचारिणी शोभतील अशा रीतीने गांधीजीना त्यांनी त्यांच्या कार्यात व प्रयोगात मनापासून त्यांना साथ दिली. गांधीजीनी आपल्या स्वतःवर अनेक जगावेगळे प्रयोग केले. त्यात कस्तुरबांनी त्यांना कधीही विरोध केला नाही. गांधीजीनी जी मोठमोठी आंदोनलने केली. आश्रम स्थापन केले व आश्रमात अनुयांना अत्यंत कठोर नियम धालून अनुयायांना शिस्त लावली. त्याचे पालन स्वतः कस्तुरबांनी केले व आपल्या मृदू शब्दांनी त्या सर्व आश्रम वासियांशी वागून आश्रमात शिस्तीचे वातावरण ठेवले. त्या सदैव गांधीजी सोबत छायेसारख्या राहत. आगाखान पॅलेसच्या प्रांगणात कस्तुरबा गांधी यांची समाधी आहे.

1914 पर्यंत दक्षिण आफ्रिका सरकारने भारतीयांना आपली नोंदणी करण्याची जी सक्ती केली ती मागे घेतली नाही नंतर ती बंधने काढून टाकण्यात आली. तशी तडजोड करण्यात आली. त्या मुद्यांचा निकाल लावण्यात आला. त्याचवेळी गांधीनींनी भारतात आगमन करून अनेक शहरांना भेटी दिल्या. दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांविषयी भारतातील लोकांच्या मनात सहानुभूती निर्माण केली. गांधीजीनी नामदार गोपाळकृष्ण गोखले यांची भेट घेतली. भारतातील परिस्थितीचा व्यावस्थित परिचय करून घ्यावा असे गोखल्यांनी गांधीजींना सुचविले. गांधीजींच्या जीवनात अशा काही घटना घडत गेल्या की, यातून गांधीजी स्वतः अंतःर्मुख होत गेले. 1915 साली त्यांनी पुण्यास फर्ग्यूसन महाविद्यालयाच्या आवारात भेट घेतली. त्यांच वर्षी शांती निकेतन या ठिकाणी जावून विश्वकवी रवींद्रनाथ टागोर यांचा परिचय करून त्यांच्याशी मैत्री वाढवली. बनारस ह्या ठिकाणी हिंदू विश्वविद्यालयात एक आवानात्मक आंदोलन महात्मा गांधीजीनी केले. 1916 साली लखनौ येथे भरलेल्या भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला ते हजर राहीले.

पुढे भारतामध्ये गांधीजीनी सुरु केलेल्या सत्याग्रहाची सुरुवात बिहारमधील चंपारने जिल्ह्यातील निधी कामगारांची समस्या सोडविण्यापासून झाली. त्यावेळी स्थानिक वकिलांनी ज्या शेतकऱ्यांनी त्यांच्यावर सक्ती केल्याच्या फिर्यादी केल्या त्यांच्या साक्षी नोंदाविण्यास मदत दिली गांधीजीवर चंपारण जिल्हा सोडून बजाविण्यात आला. तो गांधीजींनी मान्य केला नाही. त्या संबंधी चोकशी करण्यासाठी मंडळ नेमण्यात आले त्यांच्यासमोर गांधीजींनी ऐतिहासिक स्वरुपाचा एक खळबळ निर्माण करणारी साथ दिली. त्यामुळे चौकशी मंडळाच्या शिफारशीवरुन सरकारने शेतक-यांवर नीळ तयार करण्याची जी सक्ती करण्यात येत होती ती न करण्याचा निर्णय करुन त्यात शेतक-यांना किती नुकसान भरपाई द्यावयाची तेही संमतीने ठरविण्यात आले.

गांधीजींनी भारताच्या भूमीवर येवून येथे चालणा-या स्वातंत्र्याच्या कार्यात रस घेऊन सक्रिय भाग घेण्यास सुरुवात केली. सर्व देशभर फिरुन मुख्यत: येथील खेडी खेड्यातील जनतेची जगण्याची पद्धती, त्यांचे दारिद्रय, अज्ञान, रोगराई, अस्वच्छता व काही ठिकाणी चालणारे स्पृश्यास्पृश्य भेद, जातिवैमनस्य, लाचारी, बेकारी,

आळशीपणा, म्हणजे एकूण सामाजिक परिस्थिती यांचे सुक्ष्म निरिक्षण करून त्यांना अनेक प्रकारच्या बंधनातून कसे मुक्त करावयाचे याचा त्यांनी विचार करायला सुरुवात केली. आपल्या या लाखो देशबांधवाना अनेक प्रकारच्या दुःखातून मुक्त करण्यासाठी त्यांचे मन हळहळले. सशस्त्र लष्करी सामर्थ्याला तोंड देऊन कोणते मार्ग अवलंबावे याचा त्यांनी विचार केला. त्यांनी आफ्रिकेत ज्या अनअत्याचारी प्रतिकाराच्या व सत्याग्रहाच्या मार्गानी गेल्यास यश मिळू शकते हे लहान प्रमाणात पाहिले होते. तेच मार्ग अधिक विकसित करावयाचे ठरवून त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर प्रयोग सुरू केले आणि ते यशस्वी झालेत.

गांधीजी राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करते झाली तेव्हा राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या पर्वाच जणू शेवट झाला होता, लोकमान्य टिळकांसारख्या राष्ट्रीय नेता दिवंगत झाल होता. व संपूर्ण भारतावर ज्याचा प्रभाव पडेल असा कोणी एकही मोठा नेता उपलब्ध नव्हता, गांधीजीनी आपले राजकीय कार्य भारतात सुरु केले. १९१८ साली अहमदाबादच्या गिरणी कामगारांच्या प्रश्न हाती घेतला आणि त्याच वर्षी गुजरात मधील खेडा जिल्ह्यात शेतकऱ्यांचा सत्याग्रह सुरु केला. पाहिले जागतीक महायुद्ध संपल्यावर सुद्धा लोकांवर खटले न चालविता व गुन्हे साबीत न करताही ज्या कायद्यान्वये लोकांना बेछूटपणे कैद करून तुरुंगात डाबण्यात येत होते तो 'रौव्लेट □क्ट' रद्द करण्यासाठी त्यांनी १९१९ साली आंदोलन केले. त्यासाठी त्यांनी सार्वत्रीक हरताळ पाळण्याचे नवे तंत्र अवलंबिले. त्याचवेळी पंजाबात सरकारने जुलमाचा व हिंसेचा भयानक वापर करुन शेकडो व व माणसांची जालियनवाला बागेत क्रुरपणे कत्तल केली. त्यांची चीड येवून रवींद्रनाथ टागोर यांनी सरकारकडे आपला निपेध नोंदवून त्यांना दिलेला 'सर' हा किताब परत पाठविला.

१९१५ साली गांधीजीनी अहमदाबाद , शहरा जवळील साबरमती नदीच्या काठी 'साबरमती आश्रय' स्थापन अन्याय केला. आणि नंतर प्रसंगानुदय लोकांवर घेणारे अन्याय व अत्याचार पाहून त्यांनी एकेक चळवळी उभ्या केला. गांधीजीनी आपले सत्याग्रहशास्त्र हिंदुस्थानावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटीश राज्यसत्तेच्या विरुद्ध वापरले. राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी शस्त्रास्त्रांची मदत न घेता निःशस्त्र लोकांना संघटीत करून न घेता निःशस्त्र लोकना आणि अहिंसक मार्गाने त्यांनी सशस्त्र राजकर्त्यांच्या विरुद्ध लढण्यास शिकवून त्यात यशस्वी वाटचाल करण्याचा पहिलाच प्रयोग जगाच्या इतिहासात 20 व्या शतकात महत्मा गांधी केला. ज्यांच्या अंगावर अंगभर वस्त्रही नाही व शस्त्रे चालविण्याचे ज्यांना तंत्र व प्रशिक्षण मिळालेले नाही अशा साध्या खेडूतांना गांधीजीनी धैर्य व बहाद्दुरी शिकवून अत्याधुनिक शस्त्रांनी सज्ज असलेल्या ब्रिटीश सैन्याशी मुकाबला करावयास प्रेरणा आणि संदेश देऊन अहिंसक रितीने यशस्वी राजकीय कडे चालविणे हे गांधीजीचे कार्य खरोखरच युगप्रवर्तक आहे.

गांधीजीनी नितीचे आणि संयमाचे व नियंत्रणाचे तत्व जीवनाच्या सर्व अंगाना लागू केली समाजरचनेत तत्व व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा टिकून राहण्यासाठी लहान गटांच्या संघटनाचे तत्त्व सांगितले. त्यांना प्रचंड लोकवस्तीची, लाखो लोकांच्या लोकसंख्येची शहरे निर्माण करणे पसंत नाही. शहरात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य , अस्मिता व स्थान नगण्य ठरते, व्यक्तीला शुद्र समजण्यात येते. सर्व सोयींनी युक्त अशी लहान खेडी, गावे, किंवा वाड्या अधिक चांगल्या व्यवस्थापनाला सोयीच्या ठरतात. त्यामुळेच गांधीजीनी लहान ग्रामोद्योगोवर कुटीरोउद्योगांवर आधारलेल्या स्वालंबी व स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा महणजे आर्थिक क्षेत्रात विकेंद्रिकरणाचा पुरस्कार केला. खेड्यात लोकांनी पूर्वाधार चालत आलेल्या आपल्या घरात राहावे, शेती. व इतर उद्योग करावे स्वालंबनाने छोट्या गावात सुखासमाधानाने राहावे. त्यामुळे शहरीकरणात निर्माण होणारे अनेक दुष्परिणाम आपोआपच टळु शकतील. सध्या होणारी उधळपट्टी थांबुन नव्याने निर्माण होणारी प्रदुषणासारखे अनेक दुष्परिणाम टाळले जातील. शहरातील झोपडपट्ट्यातील गलिच्छता, व्यसनधीनता , बकालपणा, बेकारी, गुंडगिरी व गुन्हेगीरी यांना ही आळा बसेल.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 358 (CCCLVIII) G
ISSN : 2278-9308
August, 2022

राजकीय आंदोलनाचे नेतृत्व करतांनाच गांधीजीनी ग्रामीण विकासकडे सुद्धा तेवढ्या आत्मयातेने पाहिले आहे. गांधीजीनी अनेक प्रकारच्या ग्रामोद्योगाच्या विधायक कार्यवाहीमध्ये स्वतः लक्ष घालून लोकांना संशोधनाचे कार्य करण्यास व नव्या पध्दतीने ग्रामोद्योगाचे संघटन करण्यास जातीने मार्गदर्शन केले. समाजसेवेची अनेक क्षेत्रे निर्माण केली व त्यांना वाहुन घेवून निष्ठेने काम्या करणा-या अहिंसंक , निस्वार्थ, निरलस आणि निष्ठावंत विधायक कार्यकर्त्यांची ग्रामसेवकांची मोठी पलटणच तयार केली.

गांधीजीनी चरख्याचे अनेक प्रकार शोधुन काढले. सुत कताई, कापड विणाई, रंग देणे, शेतीची नवनविन अवजारे तयार करणे बांबुच्या व ताडाच्या झाडापासुन हस्तउद्योगाच्या वस्तु तयार करणे चर्मोउद्योग करणे, हातसडीचे तांदुळ तयार करणे, वनस्पती पासुन साधी औषधी तयार करणे बैलघाणे चालवूण बिया पासुन तेल काढणे, साबण तयार करणे, बिन धुराच्या चुली तयार करणे अश्या नाना ग्रामोद्यांगा नवी दिशा त्यांनी दिली. लोकांना कामाला लावले. शारिरीक श्रमांना मान व प्रतिष्ठा मिळवून दिली. खेड्यापाड्यातून अस्पृश्यता नाहीशी करण्यासाठी सार्वजणिक पानवठे काढले. अस्पृश्यांना 'हरिजन' असे मानाचे नाव देवून त्यांच्यावर हिंदुचे अन्याय दुर केले. मंदिर प्रवेश घडुन आणले. कारखानदार व उदयोगपतींना कामगारांचे संरक्षण करण्यासाठी विश्वस्त म्हणून काम करण्यास प्रवृत्त केले. बिर्ला , बजाज , गोयनका या सारख्या उद्योगपतींना राष्ट्रकार्यला आर्थिक सहाय्य करण्यास प्रवृत्त केले. महारोगांच्या स्वत: सेवा करुन कुष्ठ रोगांविषयीचा दुरावा कमी केला. स्त्रियांना आदाराने वागवून समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिली. गरिबी हा गुन्हा नाही किंवा तिच्या कमीपणा व लाज न वाटु देता सर्वांना नैतिकदृष्ट्या पवित्र व शुध्द जिवन जगण्यास प्रेरणा व स्फुर्ती दिली.

मुलोउद्योगावंर आधारलेली शिक्षण पध्दती खेड्यापाड्यात चालु करुन या गरिब देशाला परवडाणारे शिक्षण शिकविले सर्व प्रकारची सामाजिक विषमता स्पृश्यास्पृश्य भेद, पुजारांची मक्तेदारी , श्रीमंताची मगरुरी , जमीनदाराची शेतक-यांची होणारी पिळवणूक व शोषण पाश्चातांचे आंधळेपणाने केले जाणारे अनुकरुन या सर्वांविरुध्द मनोवृत्ती तयार करुन भारताच्या प्राचीन वैभवशाली अध्यात्मिक परंपरेला प्रत्यक्ष जगूण पुनरुज्जीवीत केले. पाश्चात्यांची प्रंचढ असलेली मोठे कारखाणे , यंत्रे, उद्योगधंदे या मानवविरहीत अर्थव्यवस्थेला विरोध करुन विकेद्रींत स्वरुपाची ग्रामोद्योगावर व कुटीरोउद्योगांवर आधारलेली अर्थव्यवस्था नव्याने आमंलात आणली. निसर्गोपचार पध्दती लोकांना शिकवूण नवे आहार शास्त्र तयार केले. मुख्येत: या देशात शेकडो वर्षे चालत आलेली ग्रामीण समाजरचना उद्धवस्थ न होऊ देता तिला आधुनिक काळात अनुरुप असे रुप देवून या देशाला परवडणारी सर्व लोकांना पोटा-पाण्याचा उद्योग व काम मिळवून देणारे सर्व मानसे स्वत:च्या श्रमावर स्वावलंबाने आणि स्वाभिमानाने जगू शकतील अशी समाजरचना तयार केली. सर्व-स्त्री –पुरुषांना, सर्व जातीच्या धर्म लोकांना प्रतिष्ठेने जगता येईल अशी नव समाज व्यवस्था गांधीजीनी आपल्या असमान्य कल्पना शक्तीने स्वत:च्या प्रतिभेने घडविण्यासाठी जन्मभर प्रयत्न केले. या देशाच्या अश्या रितीने सर्व दृष्टीने काया पालट घडवून आणण्यासाठी त्यांना देशाला स्वातंत्र्य मिळवून द्यायचे होते. नैतिकशुध्दी सांभाळून या देशाची सत्य व अहिंसा या दोन प्रधान मुल्यावर आधारीलेली नवसमाज रचना तयार करांवयाची होती. हिंसा न करता सर्वांगीण क्रांती घडवून आणावयाची होती. त्यांचे धेय्य भारतात सर्वोदय घडवून आणवयाचे होते.

सर्वोदयातही त्यांना अभिप्रेत होता अन्तोदय. अन्तोदय म्हणजे समाजातील सर्वात गरिब , दुर्बल , अशिक्षित, अज्ञानी, उपेक्षित मानसाला कर्ततृत्वान बनवून स्वांवलंबी आणि संस्कारी बनवून प्रतिष्ठेने जगण्यास सक्षम करणे हेच गांधीजींचे मुखय ध्येय होते.

संदर्भग्रंथ

1. Modern Indian Thought- By V.S. Narvane
2. Several Books of M. K. Gandhi (himself) in English and Marathi.
3. Contemporary Indian Philosophy – By T.M.P. Mahadevan.
4. Thinkers of Indian Renaissance : Edited by Donald H. Bishp.
5. Contemporary Indian Philosophy: By B. K. Lal
6. भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद इतिहास (खंड -11 भारतीय तत्वचिन्मक) प्रा. डॉ. गजानन नारायण जोशी शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे- 411005.

Vidya Bharati Mahavidyalaya, Camp, Amravati

C. K. Naidu Road, Camp, Amravati- 444 602

* Re-accredited with 'A' Grade by NAAC in Three Cycles Consecutively.
* CPE Status by UGC- Thrice * Mentor College under Paramarsh Scheme of UGC
* Lead College by SGB Amravati University, Amravati. ISO Certification 9001: 2015
* Green Award Certification.

National Conference on 'New Directions in Hun

Date: February 17th, 2023

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. Dinesh Kisanrao Raut, Yuvashakti Arts And Science Collage Amrava

Paper / Worked as a Resource Person / Chaired Session in National Conference on 'New Directions in Humaniti

Maha vidyalaya, Amravati on February, 17th, 2023 and presented a paper on "Jansahitya Sarmiksha Paddhati

Dr. R. M. Patil
Organizing Secretary

Dr. A. D. Chauhan
Organizing Secretary

Dr. S. D. Wakode
Organizing Secretary

Dr. P. G. Bansod
Coordinator, IQAC

D

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023

(CCCLXXXVIII) 390

New Directions in Humanities

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pradnya S. Yenkar
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Camp, Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

21	A study of Coping Strategies of Frontline and Non-Frontline workers. **Dr. S.D. Wakode ,Vanita Sachin Raut**	76
22	Impact of Residence and Gender on Cognitive Emotion Regulation Strategies **PravinkumarA.Mohod , Dr.ShafiqYusufkhan Pathan**	80
23	मध्ययुगीन मराठी गद्य साहित्यातील संवाद शैलीचे स्वरूप डॉ. अण्णा वैद्य	87
24	जनसाहित्य संशोधन पद्धती डॉ. दिनेश की. राऊत	91
25	मराठी समकालिन साहित्य विचारातील नवे प्रवाह प्रा विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	94
26	कोरोनोत्तर शैक्षणिक स्थिती प्रा.डॉ.गजानन रामचंद्र लोहवे	98
27	पारधी समाजाची संस्कृती आणि पारधी स्त्रियांची स्थितिगती कु.सारिका विष्णुपंत वनवे	101
28	भारतीय संविधानातील कलम 21 अंतर्गत आरोग्याचा अधिकार : एक विश्लेषण डॉ. विजय रा. ढेंगळे	105
29	'भारतीय स्त्रीयांचे दृष्टीने मानवतावादी स्थान एक अभ्यास' प्रा. डॉ. टि. डी. राजगुरे	112
30	मानव्य विज्ञानातील नवी दिशा संदीप महादेवराव हाडोळे	115
31	आंबेडकरी गेय कवितेतील मूल्यदर्शन प्रा.डॉ. संजय शेजव	118
32	दलित आत्मकथनातील स्त्री-पुरुष संबंध **डॉ. गजानन बनसोड**	128
33	समकालीन लेखिकेच्या कादंबरीतील स्त्री नायिका आणि जीवनचित्रण (मेघना पेठे, कविता महाजन,अरुणा सबाने) तोष्णा बी.बोंदाडे (मोकडे) , प्रा.डॉ. गजानन बनसोड	131
34	संसर्गजन्य रोगामुळे मानसिकतेवर परिणाम होऊन जीवनशैली विस्कळीत – एक विश्लेषण प्रा. ए. एम. वानखडे	134
35	राष्ट्रसंतांनी मांडलेला मानवतावादी विचार एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर	136

जनसाहित्य संशोधन पद्धती

डॉ. दिनेश की. राऊत

युवाशक्ती कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती ,मो. नं. ९७६४६८८१५८/८९९९८९४२१४

जननिष्ठ समीक्षापद्धती

ललित साहित्यकृती ही आपल्याला संहितारूपात उपलब्ध असते. ही संहिता म्हणजे भाषिक चिन्हांच्या संयोगातून घडविलेली, वरकरणी जडवत् वाटणारी पण आंतरिक चैतन्याच्या संभाव्यतांनी भरलेली स्मरणोज्जीवित अनुभवांची संघटना असते. सुप्रसिद्ध साहित्यसौंदर्य विचारक बा. सी. मर्ढेकरांनी कलावस्तूतील 'सौंदर्य' या अमूर्त मूल्यसंकल्पनेच्या शोधात वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी 'लयतत्त्व' हे वस्तुनिष्ठ लक्षण पुढे आणले. हे लक्षण संवेदनाधिष्ठित कलांच्या बाबतीत 'संवेदनांच्या' रचनेचे तत्त्व म्हणून प्रस्तुत ठरत असले तरी साहित्यकला ही प्रत्यक्ष संवेदनांवर अधिष्ठित कला नसल्यामुळे तिला ते प्रस्तुत ठरणारच नव्हते; म्हणून त्यांनी 'भावनाघटकांच्या' रचनेचे तत्त्व या अर्थाने लयतत्त्वाचा पुरस्कार केला. परन्तु भावनाघटकांच्या लयपूर्णतेची प्रतीती घेणे बहुसंख्य वाचकांच्या बाबतीत अशक्यप्राय म्हणून मर्ढेकरांना सौंदर्यभावना ही जीवशास्त्रीय भावना नसल्याचे विधान करून सौंदर्यबोधाला पात्र असलेला अर्थात् सौंदर्यभावना लाभलेला निवडक भाग्यवंतांचा एक गट मानावा लागला. त्यामुळे सौंदर्यानुभव ही निवडक भाग्यवंतांची मिरासे होऊन 'वस्तुनिष्ठता आणि सौंदर्य- लयपूर्णता'. हे समीकरण मानण्यामुळे मर्ढेकरी सौंदर्यविचाराला एकसत्त्वीकरणाचा दोष पत्करावा लागला.

ललित साहित्य हे विचार - भावना - इच्छा आकांक्षा - आदर्श जीवनमूल्ये आदि -कोटींचा सर्जनशील मेळ असतो. तरीही त्यातून सारे अप्रस्तुत पदर वेगळे करून नेमक्या इच्छित अशा मूर्त कोटीचा शोध घेणे शक्य होतेमात्र ललित साहित्यातून एखाद्या अमूर्त कोटीचा वस्तुनिष्ठ शोध घेणे जिकिरीचे असते. याचे कारण अमूर्त कोटीतील संकल्पनांचे आकलन हा ज्ञात्याच्या अनुभवाचा विषय असतो आणि शोधकर्त्याच्या प्रकृतिविशेषांनुसार तसेच काळपरिसर- विशेषांनुसार अमूर्त संकल्पना वेगवेगळी रूपे धारण करू शकतात. उदाहरणार्थ, साहित्यकृतींच्या एखाद्या विशिष्ट संचामधील कलात्मकतेचा किंवा मानुषतामूल्याचा शोध घेणे.

(अ) जाणीवगर्भ अनुभव हे ललित साहित्याचे माध्यम आहे.

१) लेखकाच्या अंगाने पाहाता अनुभवघटकांची जाणीवलक्ष्यी नवरचना हे साहित्यकृतीचे स्वरूप

२) वाचकाकडून पाहाता स्मरणोज्जीवित अनुभवघटकांची पुर्नरचना हे वाचकांच्या जाणीवगर्भ अनुभवाचे स्वरूप असते. साहित्यकृतीत जाणिवांबरोबरच नेणिवेचेही कार्य महत्त्वाचे असते. त्यामुळे साहित्यकृतीत समाविष्ट असलेल्या कोटी या केवळ वस्तुनिष्ठ नसून मानसिक/परामानसिकही असतात. साहजिकच अभ्यासकाच्या मनाचे घटकही त्यांच्या आकलनात अभावितपणे समाविष्ट होत असतात. म्हणून केवळ पाश्चात्यांची आधुनिक वैज्ञानिक शोधपद्धती अशा कोटींच्या संशोधनात फलदायी ठरत नाहीत; तर त्यासोबतच पौर्वात्य पद्धतीचे निरामय व सखोल चिंतन देखील अशा संशोधनात आवश्यक ठरते; जेणेकरून वस्तुनिष्ठ फलनिष्पत्ती होऊ शकेल.

(ब) निर्मात्याच्या जाणिवेची अभिव्यक्ती ही त्याने जाणीव-नेणिवेच्यासंयोगातून उभारलेल्या अनुभवसंघटन-निर्मितीद्वारे होत असते. म्हणून लेखकाने निर्मिलेल्या अनुभवाची संघटना हे साहित्यकृतीचे स्वरूप असून वाचकाच्या जाणिवेतीलपरिवर्तन हे त्या अभिव्यक्तीमागील प्रयोजन असते. हे प्रयोजन त्या संघटनेत असलेल्या सूचनांनुसार जागे झालेल्या स्मृतिरूप अनुभवांच्या एकात्म परिणामाद्वारा सिद्धीस जात असते.निर्मिती, अस्तित्व (स्वरूप) आणि आस्वाद या तिन्ही विधांमधील अनुभवामागे अखंड असे एकचएक जाणीवसूत्र असल्यामुळे या तीन अवस्थांमध्ये स्वतंत्रपणे जाणिवेचा वेध घेता आल्यास त्या जाणिवेतील अभ्यासकाचा व्यक्तिनिष्ठ अंश निरस्त होऊन जाणिवेच्या घटकांचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ स्वरूपात शक्य होईल.पौर्वात्य पद्धतीच्या निरामय व सखोल चिंतनाची जोडही त्या अभ्यासाला द्यावी लागेल.

'जनसाहित्या'चे लक्षणविधान म्हणून खालील गृहीतक स्वीकारण्यात आले -

(i) जनसाहित्य हे सर्वजनांसाठी निर्माण होते.

(ii) जनसाहित्य हे सर्व वर्गगयंतील वाचकांना आपले वाटते; मौल्यवानही वाटते.

(iii) जनसाहित्य हे व्यक्ती-समूह - समाजगट यांच्या हितापुरते सीमित नसते; तर ते सर्वजनहितैषी असते.

जननिष्ठ साहित्य समिक्षेतील संज्ञा संकल्पनांची निर्मिती खालीलप्रमाणे -

- जनसाहित्य म्हणजे जनांचे जननिष्ठ साहित्य माणसातली माणुसकी जागवणारे साहित्य.
- 'जन' म्हणजे माणसामाणसांत भेदभाव न मानणारे स्त्रीपुरुष = उपाधि भेदापलीकडला 'माणूस'.
- "जननिष्ठा"म्हणजे माणुसकीवरील अभंग निष्ठा = जनांप्रति समर्पितता.
- "जननिष्ठ जाणीव"म्हणजे समकालीन वास्तवाचा अर्थ
- 'जनसंस्कृति - संदर्भात शोधणारी जाणीव.

"कलात्मकता" किंवा कलात्मकतेशी निगडित "सौंदर्यात्मकता" ही संस्कृतिसापेक्ष अमूर्त कोटीची संकल्पना असून, जो अनुभव वाचकमनात संक्रमित करावयाचा तो समर्थपणे संप्रेषित करण्याची साहित्यकृतीची किमया हे "कलात्मकते"चे स्वरूप होय. ही किमया निर्मात्याच्या जाणीव-नेणिवेच्या फलदायी संयोगातून आलेल्या रचनासिद्धी, भाषासिद्धी - संवादसिद्धी अशा अनेक सुप्त प्रकट सिद्धींच्या योगाने निर्माण होते; साहित्यसंहितेत (स्वरूपात) अवतरते; आणि तीच साहित्यकृतीचे आशयिक ऊर्जाकेन्द्र आणि तिची विविध विस्तारअंगे यांच्यामध्ये मनोरम मेळ घडवून आणते. आस्वादसमयी कलाकृतिगत अनुभवाची आस्थापूर्ण पुनर्रचना करताना आस्वादक हा मेळ अनुभवतो. हाच त्याचा सौंदर्यानुभव होय.

जननिष्ठ जाणिवेतून शब्दबद्ध झालेली व वाचकाच्या मनात जननिष्ठा प्रवर्तित करणारी जीवनतथ्यांची मनोरम बांधणी म्हणजे जनसाहित्यकृती होय. ही बांधणी जितक्या प्रमाणात समृद्ध/संपन्न असेल तितकी ती जनसंस्कृतीच्या जडणघडणीस पोषक ठरेल. (आणि त्याच प्रमाणात ती श्रेष्ठ साहित्यकृती ठरेल.)

(४) जनसाहित्य संशोधन : विश्लेषण पद्धती -

एकाचवेळी जीवनमूल्य व साहित्यमूल्य असलेला 'जननिष्ठा' हा जनसाहित्याचा कळीचा मूल्यनिकष होय. ह्या मूल्यनिकषाच्या आधारे (एक) निर्मात्याच्या जाणिवेचे मूल्यनिर्धारण, (दोन) साहित्यकृतीच्या संघटनेचे मूल्यनिर्धारण आणि (तीन) वाचकाच्या जाणीवजागृतीचे मूल्यनिर्धारण करण्यात येते आणि (चार) जनसाहित्यकृतीची प्रत ठरवण्यासाठी जाणीवप्रवर्तकतेची जननिष्ठता सर्वात शेवटी जोखण्यात येते. त्यासाठी खालील पायऱ्यांनी जावे लागते.

(१) निर्मात्याच्या जाणिवेची 'जननिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी

(अ) त्याच्या निर्मितीचे आवाहनलक्ष्य.

(ब) त्याच्या निर्मितीचे प्रयोजन आणि

(क) जाणीव + नेणीव

(ड) त्याच्या आत्मनिष्ठेचा आवाका

- या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या अंतर्गतघटकांच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून लेखकाच्या जाणिवेतील 'जननिष्ठे' चाशोध घेण्यात येतो.

(२) साहित्यकृतीच्या संघटनेची 'जननिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी

(अ) साहित्यकृतीचे आशयिक ऊर्जा-केन्द्र

(ब)साहित्यकृतीच्या आशयऊर्जा केन्द्राभोवतीचा अनुभवघटकांचा विस्तार-विकास व कौशल्यपूर्ण बांधणी

(क) साहित्यकृतीच्या रचनेतील अंग-अंगी मेळ : संप्रेषणसिद्धी.

या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या अंतर्गत घटकांच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून साहित्यकृतीच्या संप्रेषणसिद्धीतील जननिष्ठेचा शोध घेण्यात येतो.

(३) वाचकाच्या जाणीवजागृतीची जननिष्ठेच्या संदर्भात तपासणी

(अ) वाचकाच्या प्रतीतीची व्यापकता

(ब) वाचकाच्या प्रतीतीची सखोलता आणि

(क) वाचकाच्या प्रतीतीची प्रगाढता / समृद्धता

या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या तटस्थ मोकळया पूर्वग्रहरहित प्रतीतीच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून वाचकाच्या जाणीवजागृतीच्या जननिष्ठ प्रकृतीचा वेध घेण्यात येतो.

(४) प्रतीतीमागील प्रवर्तकतेची 'जनिनिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी अशी करताना अभ्यासकाला सहानुभवाचा आधार घेता येतो.

(५) विश्लेषणाचे निष्कर्ष : निरीक्षणे -

वाचकाच्या जाणिवेतील प्रवर्तकता ही परिवर्तनाशी निगडित असल्यामुळे साहित्यकृतीचे सामर्थ्यही या प्रवर्तकतेवरून जोखण्यात येते. आणि 'जननिष्ठ जाणीवप्रवर्तन' हे जनसंस्कृतीच्या जडणघडणीस पोषक ठरत असल्यामुळे त्या साहित्यकृतीची 'जनसाहित्यकृती' म्हणून असलेली श्रेष्ठताही त्यानुसारच ठरविली जाते. अशाप्रकारे (एक) निर्मिती (दोन) संघटना (तीन) प्रतीती व (चार) प्रवर्तकता या सर्व बाबतींत परीक्षणीय साहित्यकृती जननिष्ठ असेल तर तिच्या श्रेष्ठतेच्या मात्रेसह ती 'जनसाहित्यकृती' या गौरवचिन्हांकनास पात्र ठरते.

अशाप्रकारे, जनसाहित्य सिद्धान्ताने दिलेला श्रेष्ठ साहित्याचा मूल्यनिकष ("जननिष्ठा") आणि या मूल्यनिकषाचे निर्वहन करणारी श्रेणीबद्ध विश्लेषणपद्धती यांचा उपयोग करून मराठीतील साहित्यकृतींची समीक्षा करता येते आणि विश्लेषणातून प्राप्त होणाऱ्या सामुग्रीचे वर्गीकरण-व्यवस्थापन-संश्लेषण निकषण या पद्धतीने तोवर अज्ञात असणारी तथ्ये प्रस्थापित करता येतात. अशारीतीने मराठी साहित्यप्रांतातील संशोधनाला सुव्यवस्थित स्वरूप देऊन चिकित्सापूर्ण अभ्यासाच्या बळावर नवी वस्तुनिष्ठ सत्ये प्रकाशात आणता येतात.

(६) जननिष्ठ समीक्षा पद्धती : निष्कर्ष-

वरील संपूर्ण विवेचनाचा सार खालीलप्रमाणे मांडता येईल -

प्रा.या.वा.वडस्कर यांनी १९८४ मध्ये सुचविलेल्या जनसाहित्याच्या लक्षणविधानातील केन्द्रीय संज्ञांची अर्थनिश्चिती करून नव्या सर्वात्मिक अर्थासह १९८४ ते १९९३ दरम्यान 'एक अभिनव साहित्य सिद्धान्त' या स्वरूपात 'जननिष्ठ साहित्य विचार' विकसित झाला आहे.

जननिष्ठ साहित्य विचारहा तात्त्विक, सर्वात्मिक व सुसंबद्ध असल्यामुळे त्यालाशास्त्रीय सिद्धान्ताचे स्वरूप लाभले आहे.

जननिष्ठा हा तिहेरी मूल्यनिकष साहित्यनिर्मिती, साहित्यस्वरूप व साहित्याचा आस्वाद या तीन अंगांनी जनसाहित्य विचारात पुरस्कारला गेला असून जनसंस्कृती हे अंतीम लक्ष्य निर्देशिलेले आहे. या अंतीम लक्ष्याकडे नेणारी प्रवर्तकता ही जननिष्ठच असावी अशीही अपेक्षा असून, या प्रवर्तकतेतील जननिष्ठतेच्या प्रमाणावरच त्या त्या कृतीचे श्रेष्ठत्व ठरेल.

या सिद्धान्ताच्या आधारे 'जननिष्ठा' या मूल्यनिकषाच्या अनुरोधाने कोणत्याही साहित्यकृतीची वस्तुनिष्ठ समीक्षा करणे शक्य होते.

संदर्भ-

१) अक्षरवैदर्भी   रजत जयंती वर्ष (फ्रेब्रुवारी २००९)

२) 'सौंदर्य आणि साहित्य' ('वाङ्मयीन महात्मता') बा.सी.मर्ढेकर, मौज प्रकाशन, मुंबई, पृ.१६८-१६९.

३)'जनसाहित्याच्या दिशेने' - या. वा. वडस्कर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, डिसें. १९८८

४) अक्षरवैदर्भी: साहित्यसंमेलन विशेषांक, ऑ. नो. डि. २००२, पृ.४७ व ४८.

५) अक्षरवैदर्भी : दिवाळी विशेपांक, ऑ.नो.डि. २००७, पृ.३०.

Multidisciplinary National Conference on 'NEP-2020' Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education'

Organized by : Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra

In Collaboration with : DBMRC, RJI, & Amravati University Marathi Pradhyapak Parishad

24-26 February 2023

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. DINESH KISANRAO RAUT of नवीन शैक्षणिक धोरण आणि [illegible] has presented a paper / participated / Chaired Technical Session / Resource Person at the Multidisciplinary National Conference on 'NEP-2020: Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education' organized by Indira Mahavidyalaya, Kalamb, in collaboration with DBMRC, RJI, & Amravati University Marathi Pradhyapak Parishad held on 24-26 February 2023. Further it is certified that He / She has attended the conference from 24-26 February 2023.

Dr. P. B. Mandavkar	Dr. V.P. Mandavkar	Prof. S.Y. Lakhdive
Principal / Convenor	Co-Convenor	Organizing Secretary
Indira Mahavidyalaya, Kalamb	Indira Mahavidyalaya, Kalamb	Indira Mahavidyalaya, Kalamb

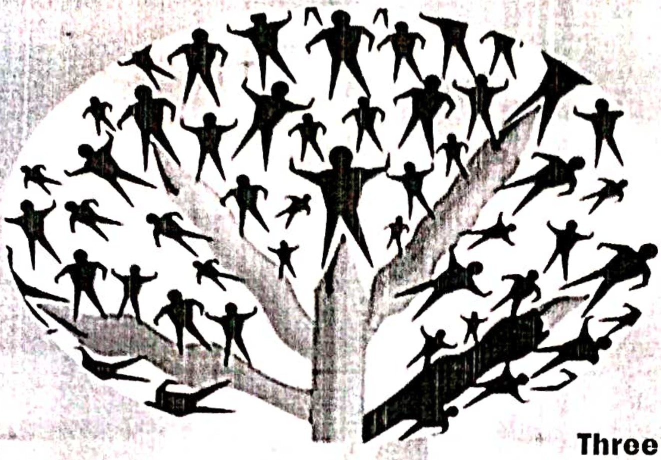

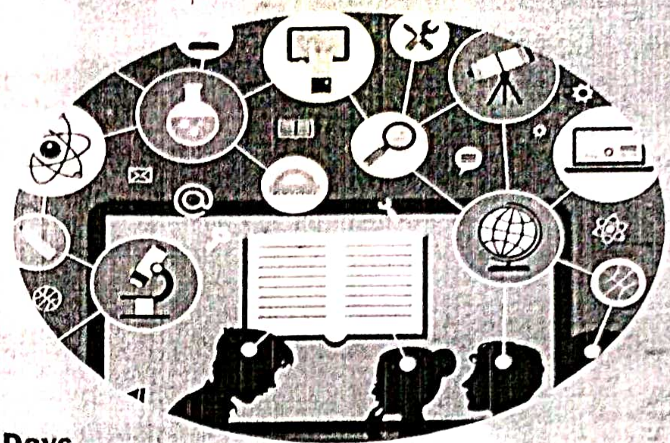

Three Days

Multidisciplinary National Conference on

NEP-2020:

Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education

24 to 26th February 2023 **Calangute, Bardez, Goa**

Conference Proceedings

Print and Online **Issue 2 Marathi**

Published as per UGC (India) Guidelines

www.researchjournal.net.in **www.indiramahavidyalaya.com**

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

ISBN

978-81-953708-1-8

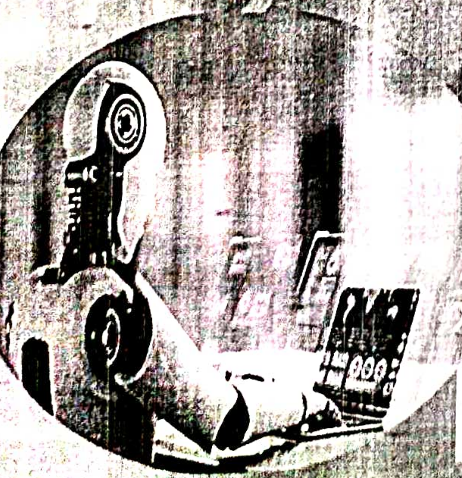

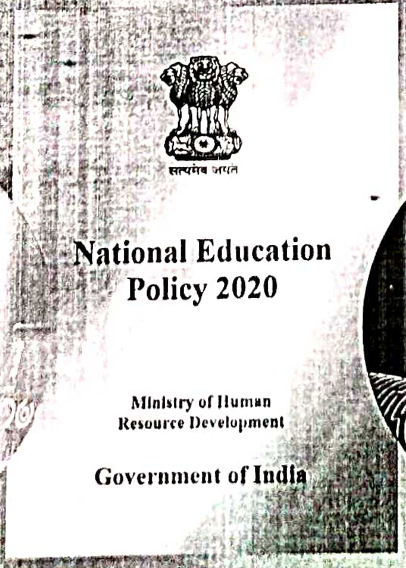

National Education Policy 2020

Ministry of Human Resource Development

Government of India

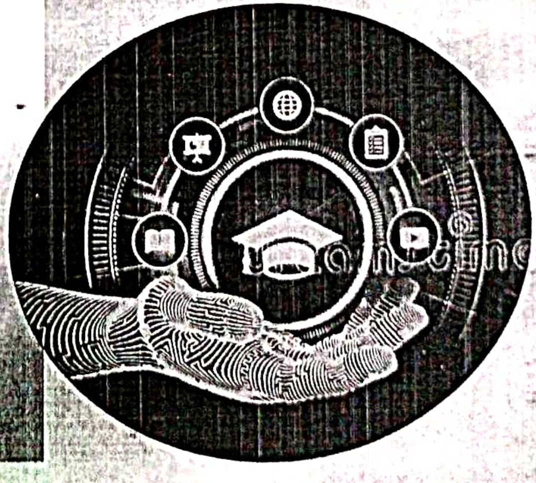

Organized and Published By

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

in collaboration with RJI, DBMRC and

Sant Gadge Baba Amravaati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि व्यवसाय रोजगाराच्या संधी	प्रा. रेखा मा. वाठ	4-8
2	मराठी साहित्य व प्रसार माध्यमे	प्रा.डॉ. रिता वाळके (डंभाळे)	9-12
3	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक व विद्यार्थी भूमिका	स.प्रा. भावना तायडे	13-20
4	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची भूमिका	डॉ. दिनकर संतुकराव कळंवे	21-25
5	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२२ आणि त्याची उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेबाबतची उत्प्रेरकीय भूमिका	प्रा.डॉ. दिनेश रामराव हंगे	26-28
6	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि जनसाहित्य	प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र राऊत	29-36
7	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि ग्रामगीता	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	37-42
8	नवीन शैक्षणिक धोरण: उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात चिंता आणि संभावना	प्रा. डॉ. सी.डी. पाखरे	43-47
9	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि त्यापुढील आव्हाने व संधी	प्रा. डॉ. माधुरी पंडितराव राखुंडे	48-54
10	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020: एक आकलन	प्रा. डॉ. अरुण शेंडे	55-60
11	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि विद्यार्थी	प्रा. चरणदास सोळंके	61-63
12	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (NEP- 2020) डिजिटल मीडियाची भूमिका आणि महत्व	प्रा. राजेंद्र पुंडलिक पवार	64-70
13	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची भूमिका	प्रा. एन. व्ही. नरुले	71-73
14	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थी	प्रो. डॉ. गजानन मुंधे	74-76

(©All copyrights are reserved with the Chief Editor. The opinions expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed.)

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि जनसाहित्य

प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र राऊत
युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय,
अमरावती,. महाराष्ट्र (India), मो.नं.- ९७६४६८८१५८

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० -

तब्बल ३४ वर्षानंतर आपल्या देशात 'नवीन शैक्षणिक धोरण' जाहीर करण्यात आले आहे. इस्रोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरी रांगण यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला आहे. या शैक्षणिक धोरणातील महत्वाच्या गोष्टी कोणत्या? येणाऱ्या काळात शिक्षण पद्धतीत कोणते कोणकोणते बदल होणार आहे?

शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास -

१) आपल्या देशात सर्वात प्रथम पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या काळात १९६८ साली पहिले राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले.
२) त्यानंतर राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात १९८६ साली दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले.
३) त्यानंतर १२२२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखालील 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा' समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला व काही शिफारशी केल्या.
४) अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात सन २००२ साली ८६ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.
५) त्यानंतर सन २००९ साली शिक्षण हक्क कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायदयाची अंमलबजावणी २०१३ पासून करण्यात आली.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० वैशिष्ट्ये -

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणाचारचनेत आमुलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि समन्वयी करण्यात आले आहे. याचाच सोपा अर्थ असा आहे की आता, एकाचवेळी अभियांत्रिकी व संगीत हे दोन्ही विषय घेऊनही उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित केला जाणार असून २१ व्या शतकाआठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्याला महत्व देण्यात आले आहे.

शालेय शिक्षणाची रचना नवीन सूत्र-

या धोरणातील तरतुदीनुसार तीन ते चौदा वर्षे वयोगटाचे विद्यार्थी शिक्षण हक्क कायद्याच्या कक्षेत आले आहेत. यापूर्वी हा वयोगट ६ ते ११ वर्षे होता - शालेय शिक्षणाची रचना आता ५+३+३+४

५ वर्षे मुलभूत (Fundamental) - १) नर्सरी २) ज्युनिअर केजी ३) सिनिअर केजी ४) इयत्ता पहिली ५) इयत्ता दुसरी

३ वर्षे प्रारंभिक शाळा (Precatory) - १) इयत्ता तिसरी २) इयत्ता चौथी ३) इयत्ता पाचवी

३ वर्षे माध्यमिक शाळा (Middle) - १) इयत्ता सहावी २) इयत्ता सातवी ३) इयत्ता आठवी

४ वर्षे माध्यमिक शाळा (Secondary) - १) इयत्ता नववी २) इयत्ता दहावी ३) एफ.वायजे.सी. ४) एस. वाय. जे. सी.

कसे दिले जाणार शिक्षण -

वरील शिक्षणाचा नवीन सूत्रानुसार आपल्या लक्षात आलेच असेल आता अंगणवाडी हि प्राथमिक शिक्षणाला जोडली गेली आहे. वयोगट ३ ते ८ मधील शिक्षण हे मुलभूत शिक्षण समजले जाईल आणि त्यासाठी बालसुलभ शिक्षण आणि अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. अंगणवाडीच्या शाळा पूर्वप्राथमिकच्या शाळा प्राथमिक शाळेशी जोडण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. ज्या ठिकाणी सध्या अस्तित्वात असलेल्या अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबविण्यात अपयशी ठरतील त्याठिकाणी सर्व सोयींनी युक्त नवीन स्वतंत्र पूर्व प्राथमिक शाळा उभारल्या जातील आणि शिक्षणाबरोबर इतर वयोगटातील मुलांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासासाठी आवश्यक सुविधा निर्माण केल्या जातील.

३ ते ८ या वयोगतातील मुलांसाठी उपक्रमाधरीत खेळांच्या माध्यमातून आणि लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाईल. पूर्व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मुलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील.

भाषा व्यावसायिक शिक्षण आणि मुलांचे मानसशास्त्र -

इयत्ता सहावी नंतर तीन भाषा शिक्षणपद्धती सुरु केली जाईल. ज्यात स्थानिक भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ज्या प्रदेशात हिंदी बोलली जात नाही त्या प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल.

व्यावसायिक शिक्षण शालेय शिक्षणात समाविष्ट केले जाईल. शाळांमध्ये असलेल्या हुशार मुलांना अपेक्षित शिक्षण मिळावे म्हणून 'राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रमा' अंतर्गत आठवड्याला पाच तासांचे अतिरिक्त शिक्षण पुरविले जाईल तसेच अपेक्षित क्षमतेपेक्षा मागे असलेल्या मुलांसाठी नियमित शाळेच्या वेळेत आणि वेळेनंतरही उपाययोजनात्मक शिक्षण पुरविले जाईल. प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे नीट लक्ष देता यावे यासाठी विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण ३०:०१ असे ठेवणे. वाचनाला आणि त्यातून ज्ञानवृद्धीला प्राधान्य मिळावे म्हणून संपूर्ण देशात सार्वजनिक ठिकाणी आणि शाळांमध्ये ग्रंथालय आणि वाचनकक्ष उभारले जाईल.

आंतरशास्त्रीय शिक्षण -

९ वी ते १२ वी एकत्र करून चार वर्षाचा कोर्स प्रस्तावित आहे ज्यात कला, वाणिज्य आणि शास्त्र असा शाखानिहाय फरक रद्द केला असून एकुण ८ सेमिस्टर चा कोर्स असेल ज्यात भाषा, गणित आणि शास्त्र हे विषय बंधनकारक करून इतर कोणतेही विषय आपल्या आवडीनुसार निवडता येईल.

परीक्षा कशा असणार...? -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बोर्ड परीक्षांचे महत्व कमी करण्यात आले आहे. आता बोर्ड परीक्षा फक्त १२ वी मध्ये द्यावी लागेल. तर यापूर्वी दहावीची बोर्ड परीक्षा देणे बंधनकारक होते, ते आता होणार नाही. ९ ते १२ वीच्या सत्र परीक्षा असतील. विज्ञान व कला अशा वेगळ्या शाखांतील विषय एकत्र घेवून शिकता येतील. त्यामुळे आंतरशास्त्रीय शिक्षण सुरु ठेवता येतील.

विद्यार्थ्यांना नवीन प्रगतीपुस्तक -

नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे जुने प्रगतीपुस्तक फक्त गुण व शिक्षकांचे शेरे न देता स्वत:विद्यार्थी, सहविद्यार्थी व शिक्षक यांनी मुल्यमापन करावयाचे आहे.. त्या आधारावर विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्यांचा विकास करता येईल.

शिक्षक होण्यासाठी काय करावे लागणार ...? -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बी. एड रद्द करून चार वर्षाचा इंटिग्रेटेड पदवी कोर्स सुरु करण्यात येईल. बारावीनंतर थेट या कोर्सला प्रवेश घेता येईल आणि हे शिक्षक प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्येनियुक्तीसाठी पात्र ठरतील ज्यांनी इंटिग्रेटेड बी. एड केलेले नाही ते पदवीनंतर ज्या महाविद्यालयात एक वर्षाच्या बी. एड साठी प्रवेश घेऊ शकतील.

आता थेट पी.एच.डी -

उच्च शिक्षणातही लवचिकता आणली गेली असून महाविद्यालये तसेच विद्यापीठांमध्येही आंतरशाखीय विषय एकत्र शिकता येतील. कुठेल्याही शिक्षण थांबवता येईल. त्या शिक्षणाचे गुणांक राखून ठेवले जातील व काही काळाने पुढील शिक्षण घेता येईल. ज्या विद्यार्थ्यांना संशोधन करायचे असेल. त्यांच्यासाठी चार वर्षाचा अभ्यासक्रम असेल त्यानंतर एम. फील करण्याची गरज उरणार नाही. थेट पी. एच. डी साठी प्रवेश घेता येईल.

आता एकच नियामक मंडळ -

हा एक मोठा निर्णय नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात घेण्यात आला आहे. सध्या उच्च शिक्षणातील विविध अभ्यासक्रमांसाठी वेगवेगळ्या नियामक संस्था कार्यरत आहे, त्याऐवजी एकच नियामक मंडळ असेल. अमेरिकेप्रमाणे भारतातही ही संशोधकाला महत्व देणे व त्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधक संस्था स्थापन केली जाईल. केवळ विज्ञानच नव्हे तर समाजशास्त्रातील संशोधनालाही वित्तिय मदत केली जाईल. देशातील उच्च शिक्षणाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेला जाईल. त्यातून परदेशी दर्जेदार शिक्षण संस्थांतील विद्यार्थ्यांची संवाद वाढेल व शैक्षणिक देवानघेवानही होऊ शकेल. यामुळे सुसंगत शिक्षणपद्धती अस्तित्वात येणार आहे.

शिक्षणासाठी वित्तपुरवठा -

शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक वृद्धीसाठी केंद्र आणि राज्य सरकारे एकत्रित काम करणार आहेत. शक्य तितक्या लवकर ही गुंतवणूक जीडीपीच्या ६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचावी असा उद्देश यामागे आहे.

शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञान -

'नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम' म्हणजेच **'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच'** या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती करण्यात येणार असून याद्वारे विचारांच्या देवानघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ - मंच उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

जनसाहित्याचा उगम -

नागपूरच्या प्रा.या.वा. वडस्कर यांनी सामान्य बहुजनवादी' अशी व्यापक भूमिका घेऊन साहित्य निर्मात्यांची संघटना बांधण्याचा व त्याद्वारे शोषित बहुजनांचा आवाज साहित्यप्रांतात बुलंद करण्याचा प्रयत्न केला. या भूमिकेसंबंधी आपली विचारसरणी व मांडणी त्यांनी प्रकट केली ती जळगाव आकाशवाणीवरील त्यांच्या भाषणांनी व पुढे १९८८ मध्ये प्रसिद्ध केली- ती 'जनसाहित्याच्या दिशेने' या लेखसंग्रहाच्या माध्यमातून प्रा.या.वा.वडस्करांचीभूमिका निखळ माणुसतत्त्वाला मान्यता देणारी नव्हती; तर कष्टकरी, श्रमिक, शोषित वर्गाला समाविष्ट करण्याइतपतच उदार होती. त्यामुळे कधी मार्क्सवादी-जनवादी तर कधीबहुजनवादी अशा दोलायमान भूमिकेतून त्यांनी 'जन' साहित्याचा विचार केलेला दिसतो. मात्र या विचाराचा सर्वांगीण विकास करीत पुढचे गौरवास्पद पाऊल उचलले ते डॉ.सुभाष सावरकर यांनी. निखळ माणूस ततत्वाचाशोधघेणारी भूमिका त्यांनी मार्च १९८४ मध्ये मांडली.या व्यापक भूमिकेचा पाठपुरावा

करण्याच्या दृष्टीतून एप्रिल १९८४ मध्ये त्यांनी अक्षरवैदर्भी' या मासिकाचा प्रारंभ केला. या मासिकातून त्यांनी जनसाहित्य विषयक लेखन सातत्याने केले; निखळ माणुसकेन्द्री ती भूमिका विकसित केली व १९९३ मध्ये 'जनसाहित्य हा समीक्षा ग्रंथ चळवळीचा लेखाजोखा या रूपात प्रसिद्ध केला.

जनसाहित्याची संकल्पना

जनसाहित्याची संकल्पना समजून घेताना प्रथम जन म्हणजे कोण? हे समजून घ्यावे लागेल. प्रा.या.वा.वडस्कर 'जन' या शब्दाची उत्पत्ती 'गण' या शब्दातून दाखवतात. त्यांच्या मते 'गण' म्हणजे शोषणाच्या प्रक्रियेत सहभागी न होणारा व समता, स्वातंत्र्याची पूजा करणारा लोकसमूह परंतु 'गण' हा सर्वसमावेशक व्यापक होत नाही; तर त्यात अनेक उणिवा शिल्लक राहातात. डॉ.सुभाष सावरकर मात्र हा 'जन' अतिशय सोप्या पद्धतीने व्यक्त करतात. ते म्हणतात, 'जन' म्हणजे भेदकारी उपाधिपलिकडचा निखळ माणूस असून जनतत्व म्हणजे असे निखळ माणूसपण किंवा मानवी सत्व (माणुसकी) होय.

डॉ.सुभाष सावरकर पुढे म्हणतात, 'जन ही संज्ञा विभाजनात्मक नसून साकल्यात्मक आहे. दलित, ग्रामीण, जनवादी (मार्क्सवादी), स्त्रीवादी, आदिवासी इ.च्या लक्षण-संज्ञांप्रमाणे ती केवळ विवक्षानिदर्शक (वर्णनात्मक) राहात नाही; तर साकल्यात्मकतेमुळे ती साहित्यमूल्यात्मकही होते. सकल जनांमधील 'जनतत्त्वा'ला आवाहन करणारे व सकलजनांना जिवाभावाने जपावेसे वाटणारे असे जनहितकर, जीवनाभिमुख साहित्य म्हणजे जनसाहित्य ठरते.'

थोडक्यात, जनसाहित्याचा सरळ संबंध जिवंत व प्रवाही अशा एतद्देशीय जनजीवनाशी व तत्सलग्न जाणिवांशी आहे. हा जाणिवांचा विचार पार २४ तीर्थंकर, लोकायत, उपनिषदकार व महात्मा बुद्धापासून करावा लागतो. या मार्गात विविधजननायक येतात. आधुनिक काळात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांपर्यंत ही श्रेयनामावली येऊन थडकते. या समस्त महामानवांनी वेळोवेळी येथील अवरोधाशी लढा दिला आणि येथील देशी संस्कृतीची अस्मिता टिकवून ठेवली अर्थात् जननिष्ठता जिवंत ठेवली.

कालौघात आपल्या संस्कृतीने आगतिकपणाने परकीय दृष्टीचा स्वीकार केला. पण आपली अस्मिता, आपली जाणीव, आपले स्वत्व टिकविण्याचा अटोकाट प्रयत्न येथील जनांनी केलेला दिसून येतो. यातूनच जनसाहित्याचे प्रयोजन आपण संस्कृतीच्या अनुरोधाने मांडू शकतो. जनसाहित्याचे प्रयोजन म्हणजे केवळ आल्हादप्राप्ती नाही. आल्हाद हा आनुषंगिक आहे. त्याच्या आहारी गेलेले, केवळ व्यापारी, राजकीय उपलब्धी हे ध्येय असलेले साहित्य आत्मघातकी ठरते आणि म्हणूनच हा भाऊसाहेब कोलते म्हणतात, 'साहित्याच्या कसोटीला उतरणारे कोणतेही साहित्य हे जनसाहित्य असते'- अर्थात् सर्वच श्रेष्ठ व कालजयी साहित्य हे जनसाहित्य असते.

ज्या वेळेसवाचकएखादी साहित्यकृती हाती घेतो, तेव्हा त्याची मानसिकता बरेचदा पूर्वग्रहदूषित असते, कारण त्याच्या जाणिवेवर विविध कलाकृतींचा प्रभाव असतो. अशा परिस्थितीत अस्सल कलाकृतीसमोरही एक आव्हान उभे ठाकले असते. जननिष्ठ आवाहन- संप्रेषण सामर्थ्याने हळुहळू हे पूर्वग्रह संपुष्टात येतात. याचाच अर्थ या नव्या साहित्यकृतीबाबत वाचकाची आस्था जागृत होण्यास त्यात उपस्थित असलेली जननिष्ठा हीच कारणीभूत ठरते. ही आस्वादकाची सर्जनशील अवस्था जनसाहित्यकृतीतील जाणिवांच्या अनुरोधाने पूर्वानुभवांची नव्याने रचना/पुननिर्मिती करते. येथे वाचकाच्या नेणिवेत (जाणीव) परिवर्तन घडत असते. यालाच 'जाणीव-प्रवर्तनातील जननिष्ठा' म्हणतात. या प्रकारे वाचकांद्वारे पुनर्निर्मिती झालेल्या अनुभवाची विशालता, सखोलता, प्रगाढता व जाणीवप्रवर्तनाची जननिष्ठता जोखावी लागते. जी साहित्यकृती निर्मिती,स्वरूपवआस्वाद यांत जननिष्ठ असेल, तिलाच जनसाहित्यकृतीचा दर्जा मिळतो. हा

[illegible] पत्येक साहित्यकृतीस वरील समीक्षा सोपानास सामोरे जावे लागते आणि मगच त्या [illegible] जननिष्ठता अर्थात् जनसाहित्य म्हणून तिचे स्थान व दर्जा निर्धारित होतो.

जनसाहित्य समीक्षेचा निकष 'जननिष्ठा' हा आहे. हे एक जीवनमूल्य आहे व साहित्यकृतीच्या [illegible] तत्त्वही आहे. थोडक्यात 'माणुसकीवरील अभंग निष्ठा'- असा त्याचा अर्थ आहे. मात्र शरच्चंद्र [illegible] मानुषतेहून ते भिन्न आहे. 'मानुषता' ही भौतिक संकल्पना आहे व जनसाहित्यास अपेक्षित [illegible] मध्ये मानवाच्या नैतिक व आत्मिक विकासाचे पदर सुद्धा निहित आहेत. म्हणूनच ही संज्ञा [illegible] मूल्यतत्त्वाची बूज राखणारी प्रक्रिया आहे. जनसाहित्याची समीक्षा करून आपण अस्सल माणूसपण [illegible] जननिष्ठ कलाकृतींचा अभ्यास करू शकतो.

जनसाहित्याची प्रकृती

प्रत्येक साहित्यकृतीची एक विशिष्ट प्रकृती असते. उपरोक्त परीक्षण व निरीक्षणानुसार त्या त्या [illegible] निगडित काही ठळक प्रवृत्तींचा विचार या ठिकाणी करावयाचा आहे.

जनसाहित्यातील ईश्वर विषयक कल्पना इहनिष्ठ असल्यामुळे (म्हणजेच पारलौकिक नसल्याने) [illegible] ईश्वर स्थापित होतो. परिणामी सज्जनांची- विशेषतः संत महात्म्यांची पूजा करता येते [illegible] गुणांचा उदो-उदो करणे विवेकसमत ठरते.

या ठिकाणी प्रयत्नवादाचा पुरस्कार करणे ही दसरी प्रवृत्ती होय.जे काही होते ते आपले नशीब, [illegible] हातात सर्वकाही असते, असे म्हणण्याची जी प्रवृत्ती आहे ती नाकारून पढे जाण्याची वृत्ती [illegible] असावी. जनसाहित्य जीवन-संघर्षास वारंवार सामोरे जाण्याची वृत्ती व प्रवृत्ती वाचकमनात [illegible] करते.

मानवी जीवनात सतत विविध विचारलहरी सुरू असतात. एकमेकांप्रति असणारे प्रेम, द्वेष हे साहित्यातही नजरेस पडतात. परंतुया द्वेषावर प्रेमाने सदैव मात होते. हे जनसाहित्य शिकवते.

एखादी गोष्ट अतिरेकी पद्धतीने मांडण्यापेक्षा सहजसरळ पद्धतीनेमांडून त्यातील चुकीची पद्धती मोडणे ही जनसाहित्याची प्रवृत्ती आहे.

आपण बोलण्यात एक सहज सुघट भाषा वापरतोयसाहित्यातसजवलेली किंवा अलंकारिक भाषा वापरत असतो. वस्तुतः मानवी भावभावनांचे चित्रण उत्स्फूर्त साध्या सहज भाषेतून-जनभाषेतून स्पष्टपणे होते, अशी जनसाहित्याची मान्यता आहे.

एकंदरीत, जनसाहित्याची सर्वसमावेशक संकल्पना एप्रिल १९८४ च्या 'अक्षरवैदर्भी च्या अंकात डॉ.सुभाष सावरकरांनी एकंदरीत, जनसाहित्याची परंपरा' या लेखाद्वारे मांडली असली तरी ही संकल्पना भारतीय विचारवंत व अभ्यासकांना पूर्वापर परिचित आहे. हजारो वर्षापासून ही संकल्पना भारतीय जनमानसात रुजलेली दिसते. नाट्यमहर्षी भरतमुनी, बौद्ध तत्त्वज्ञ दिग्नाग, धर्मकीर्ती, काश्मिरी शैव पंडित अभिनव गुप्त इत्यादि आचार्यापर्यंत तो धागा जाऊन पोहोचतो. त्यानंतर विविध कालखंडांतील विविध जनहितैषी विचारवंतांचे विचार आपणास दिसतात. या सर्वांच्या विचारांचे एकत्रित रसायन दिसते ते मध्ययुगीन महात्मा बसवेश्वर, महात्मा चक्रधर, संत सावता, संत नामदेव, संत ज्ञानदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम या संतकवींपासून थेट आधुनिक कालखंडातील महात्मा फुले, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यापर्यंत. या समस्त मान्यवरांच्या साहित्यात जनसाहित्याच्या व्यवस्था परिवर्तनक्षम प्रवृत्तींचा एकत्रित विचार आलेला दिसून येतो.

जनसाहित्याचे वेगळेपण -

प्रचलित समस्त साहित्य प्रवाहांच्या पार्श्वभूमीवर जनसाहित्याचे वेगळेपण आपल्याला विचारात घ्यावे लागते. 'जनसाहित्यातील मूळ 'जन' ही संकल्पना आदर्शवत् आहे- व्यवहार्य नाही. उपाधिनिरपेक्ष माणूस अस्तित्वातच नाही'-असा आक्षेप त्यांवर घेतला जातो. शिवाय जनसाहित्य हे संहितारूपाने प्रत्यक्षात उपलब्धच नाही, असेही म्हटले जाते. अशा बिनबुडाच्या व अज्ञानजन्य आरोपांना उत्तर मात्र अभ्यासपूर्ण घ्यावे लागते, व तसे ते दिलेही गेले आहे. त्यातूनच आपणास जनसाहित्याचे वेगळेपण लक्षात येते.

राष्ट्रसंत संत तुकडोजी महाराजांनी त्यांच्या साहित्यातून-विशेषतः ग्रामगीतेतून समाजस्थितीचे, इतिहासाचे, धार्मिक संकल्पनांचे विश्लेषण केले. यातून स्वीकार, सामंजस्य व विज्ञाननिय ही त्रिसूत्री समाजास दिली व त्यातून परिवर्तनाचा मार्ग दाखवला. समाजातील काही अभ्यासकांना व समकालीन साहित्यिकांना तो मध्ययुगीन संतांच्या शिकवणुकीचा अतिदेश वाटला. याला त्यांनी धार्मिक कर्मकांड समजून त्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु जनसाहित्याच्या अभ्यासकांना मात्र त्यातले सत्च सापडलेले दिसते. त्यानुसार जनसाहित्य विधायक परिवर्तनवादी मांडणी येते. यातून निखळ मानवताधर्म, समता-बंधुता व सामाजन्याय, सामुदायिक जीवनशैली, आत्मबलसंवर्धन, सहकार भावना, विवेक-विज्ञाननिष्ठा, सर्वाभूती आत्मीयता आदि विधायक मूल्यांचे सत्त्व अधोरेखित केले गेले. या आधारे माणुसकीवरील श्रद्धा (जननिष्ठा) या जीवनमूल्यास जनसाहित्य विचारकांनी साहित्यमूल्य प्राप्त करून दिले आणि यामुळेच जनसाहित्य हे मृगजळ न ठरता समाजवास्तवाच्या इतिहासावर घट्ट पाय रोवून उभे राहाणारे साहित्य ठरते.

प्रत्येक साहित्यप्रवाह हा आपापल्या कक्षेतील सामाजिक विषमताविरोधी भूमिकेमुळे उठून दिसत असेल; पण जनसाहित्य त्यातील निखळ सत्त्व शोधत असल्याने प्रत्येक साहित्यप्रकाराच्या मुळाशी ते उपलब्धअसतच जरी जनसाहित्य प्रवाह ठळकपणे दिसत नसला तरी प्रचलित सर्व प्रवाहांच्या तळाशी झुळझुळणारी सत्त्वशील धारा ही जनसाहित्याचीच आहे, हे कुणासही नाकारता येणार नाही.

जनसाहित्य हे एकात्म पण त्रिमितीय निकषावर आधारित साहित्य आहे. ही जनजीवनाभिमुख साहित्याची वाङ्मयीन चळवळ आहे. या सर्व बाबींच्या आधारे जनसाहित्याचे वेगळेपण सहज ध्यानात येते.

जनसाहित्याची पताका घेतलेले साहित्यिक

जनसाहित्याचे वेगळेपण अभ्यासताना या साहित्याची पताका कोणी कोणी समर्थपणे पेलली आहे याचाही विचार उद्बोधक ठरेल

जनसाहित्याची समीक्षासूत्रे लक्षात घेऊन व त्याचे महत्त्वाचे घटक लक्षात घेऊन विविध साहित्यदालनांमध्ये जन्मलेल्या काही साहित्यकृतींची चिकित्सा करण्यात आली असता राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (ग्रामगीता), उद्धव शेळके (धग), मनोहर तल्हार (माणूस), सुदाम सावरकर (जीवनयोगी खंड १ ते ११), बाबुराव बागुल (सूड), डॉ.सुभाष सावरकर (आत्मा, व्हायरस, आहुती, आटपाट या कादंबऱ्या व प्रदूषण, जजमेंट, सुवर्णकमळ, म्हाताऱ्याची काठी, अज्ञाताचा वेध या कथा), सुधाकर गायधनी (देवदूत), तुळशीराम काजे (श्रमिष्ठांचेशोकगीत), ॲड,एकनाथ साळवे (एनकाउन्टर), अशोक कौतिक कोळी (पाटा), शंकरसखाराम (सेझ), बाबाराव मुसळे (हाल्या हाल्या दुधू दे), डॉ. नीळकंठ मेंदे (उद्ध्वस्त धर्मशाळा), आशा बगे (सेतू), डॉ.रा.गो. चवरे (मराठी कथा...), इंद्राणी तेलगोटे, शरद गावंडे आदि अनेक नावे पुढे आली आहेत,

आजच्या पिढीतील डॉ.निरंजनमाधव, डॉ.योगिता पिंजूरकर प्रा.राजेंद्र राऊत अशी अनेक नवोदित मंडळी या चळवळीशी जोडली गेली असून ती आपल्या कथा-कवितांद्वारे जनसाहित्याची निर्मिती वा समीक्षा करताना दिसून येतात. मात्र त्यांच्यात समीक्षणाची प्रेरणा ही अधिक प्रबळ असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे

[illegible] मेहरे, पा.डॉ.विनोद कोकणे, प्रा.डॉ.अविनाश घोबे, प्रा.डॉ.मीनाक्षी बहाटे, [illegible] व प्रस्तुत निबंधकर्ता स्वतः चे लेखन सुरू आहे.

जनसाहित्याची वैशिष्ट्ये -

[illegible] आधारे जनसाहित्याची वैशिष्ट्ये मांडता येतील

१) [illegible] जनजीवनाच्या विकासोन्मुख प्रेरणेवर आधारलेला आहे.

२) जनसाहित्य हे अस्सल देशीय' साहित्य आहे.

३) [illegible] लोकायत, द्राविड संस्कृती, सिंधु संस्कृती तथा जैन विचार, बुद्ध विचारात आहे.

४) [illegible] विचारप्रणालीची मांडणी ही आधुनिकयुगातील आहे, सबब ती ज्ञानविज्ञाननिष्ठ आहे.

५) [illegible] जननिष्ठा ही सर्वाधिक महत्त्वाची ठरते. त्यातूनच साहित्यकृतीच्या स्वरूपात [illegible] व त्यामुळेच वाचकाच्या जाणिवेत परिवर्तन संभवते.

६) [illegible] वादी साहित्य यांच्या दरम्यान महदंतर आहे. जनसाहित्य विचारात कुठलाही 'वाद' [illegible] निहित आहे. तंसाच 'प्रतिवाद' आहे तो फक्त जनविरोधी/ जनद्रोही व्यवस्थेला!

समारोप

[illegible] वाढत जाणाऱ्या समस्या साहित्यिकास जनमानसाचा शोध घेण्यास प्रवृत्त करतात. [illegible] आजचे गोठलेपण वितळून ते परत प्रवाहित होणे गरजेचे आहे. परंतु त्यासाठी रूढ [illegible] कुणीही तयार नाही. आजच्या नमीक्षेस नवे नेत्र देणारा जनसाहित्याचा विचार हा [illegible] एकमेव पुरोगामी विचार होय. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये साठोत्तरी प्रवाह कदाचित [illegible] त्यांचे महत्व कमी होईल परंतु जनसाहित्याच्या रूपाने तेच साहित्य अक्षर वाङ्मय [illegible] त्याच प्रवाहांचा जनसाहित्य दृष्टीने संशोधन करण्याची गरज आहे आणि नवीन शैक्षणिक [illegible] ते सुरुही झालेले आहे.

निष्कर्ष -

१) बोर्डाच्या परीक्षांचा बोजा कमी.
२) पाचवी पर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून (मराठी) दिले जाईल.
३) सहावी पासून - कौशल्य शिक्षण.
४) तिसरी पर्यत मुलभूत अक्षर ओळख आणि गणन प्रक्रीयेवर भर.
५) मुल्यांकन पद्धतीत बदल.
६) स्थानिक भारतीय भाषेत अभ्यासक्रम.
७) सरकारी, खाजगी शिक्षण संस्थांसाठी एकच निकष.
८) विषय निवडीचे स्वातंत्र्य कला, वानिहय, विज्ञान, अभियांत्रिकी विषय विभागणीतून तयार झालेली भीती मोडीत निघेल.
९) पदवी अभ्यासक्रम ३ किंवा ४ वर्षांचा (३ टप्पे)-

टप्पा १	-	पहिले वर्ष पूर्ण	- प्रमाणपत्र
टप्पा २	-	दुसरे वर्ष पूर्ण	- पदविका
टप्पा ३	-	तिसरे किंवा चौथे वर्ष पूर्ण ब	- पदवी

१०) ४ वर्षात संशोधनासह पदवी घेतलेला विद्यार्थी पदवीसाठी पात्र ठरल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे 1 वर्ष वाचेल.

११) ॲकेडेमिक बँक ऑफक्रेडीटस-उच्च शिक्षण श्रेयांक पद्धत-देशभर आवडीने, सवडीने, आवडेल तिथे शिक्षणाची मुभा. वेगवेगळ्या विषयात आणि वेगवेगळ्या संस्थात शिक्षण जमा श्रेयांकवरून पदवी.

१२) विद्यापीठातच नाहीतर प्रत्येक महाविद्यालयात बहुविश्वशाखा अभ्यासक्रम असणार, आणि सरकार / खाजगी संस्थांना समान शुल्क राहणार.

१३) परकीय देशातील १०० विद्यापीठांची स्थापना भारतात होणार आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी भारतातील उच्च शिक्षित विद्यार्थ्यांना बाहेर देशात जाण्याची गरज भासणार नाही.

१४) साहित्य हे व्यापक जनाभिमुख असण्याचा धुवात्मक निकष समीक्षकांना दिला.

१५) जनसाहित्याने साहित्यिकांना जनदृष्टी दिली.

१६) रसिक वाचकाच्या आस्वादाला जननिष्ठेची व्यापक बैठक दिली.

१७) समाजातील जाणीव परिवर्तनाच्या विचारस व प्रेरणेस जननिष्टेची दृष्टी दिली.

१८) समीक्षा करतांना अकसरावयाच्या पद्धतीचा सोपन उलंगडून दाखविला.

१९) एकांगी / एकदेशीय न रहात सवीत सर्वांना मिसळण्याचे निकोप सामुदायिक तत्व

२०) अक्षरवैदर्भी' मास्कोव्दारे समरन प्रस्थापित साहित्यीकांच्या गळी उतरविले.

२१) जनसाहित्य हे निखळ माणुसकी धारण करणारे साहित्य असल्यामुले आदिवासी, दलित, ग्रामीण, लोकसाहित्य स्त्रीवादी अभिजन साहित्य प्रवाहातील प्रत्येक प्रकारात जनसाहित्य शोधता येते.

२२) जनसाहित्य हे सर्वासाठी निर्माण होते.

२३) जनसाहित्य हे सर्व वर्गातील वाचकांना आपले वातटतेल मौल्यवान ही वाटते.

२४) जनसाहित्य हे व्यक्ती समूह समाजगट यांच्या हितापुरते सीमित नसतेच तर ते सर्वजनहितेष्ठी असते.

संदर्भ ग्रंथ-

(१) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय (भारत सरकार)

(२) वडस्कर या.वा., 'जनसाहित्याच्या दिशेने', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, ३० डिसेंबर १९८८.

(३) डॉ.सुभाष सावरकर, 'जनसाहित्य' (प्र.आ.१९९३), नवीन आवृत्ती २०१२, मित्र समाज प्रकाशन सालसे, गोवा.

(४) डॉ. सावरकर सुभाष, 'वैदर्भी रीती', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, १९९३.

(५) सावरकर सुदाम, 'जनसंस्कृतीचे आधारस्तंभ', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, ९ नोव्हेंबर २००१.

(६) पाटील गंगाधर, 'समीक्षेची नवी रूपे', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, जुलै २००१.

(७) डहाके वसंत आबाजी, 'मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०११.

(८) डॉ.सावरकर सुभाष, 'संतवाङ्मयाचे जनसाहित्यमूल्य', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, २८ मार्च २०१५.

(९) अक्षरवैदर्भी रजत जयंती वर्ष (फेब्रुवारी २००९).

(१०)'जनसाहित्याच्या दिशेने' - या. वा. वडस्कर, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे डिसेंबर १९८८.

(११)'अक्षरवैदर्भी' : साहित्य संमेलन विशेषांक, ऑ. नो. डी. २००२ पृ. ४७ व ४६.

(१२)अक्षरवैदर्भी' दिवाळी विशेषांक, ऑ. नो. डी. २००७ पृ. ३०.

❖❖❖